

СУЧАСНІСТЬ

Франсуа Війон: Малий заповіт — Альбер Камю: Справедливі — Яків Гніздовський: Масова механічна репродукція — Микола Євшан: Іван Франко — Зиновій Соколюк: Перед появою нової конституції СРСР — Пантелеймон Ковалів: Рідна мова і двомовність — Андрій Карий: Розгром пам'яток і культури на Україні — Деклярація ЗП УГВР: У 50-і роковини української революції — Роман Рудницький: Перша зустріч з Україною — Критика і бібліографія — Огляди, нотатки — Посмертна згадка — Листи до Редакції

6 (78)

ЧЕРВЕНЬ 1967

	нм	ам. дол.
Кубійович Володимир, Маркусь Василь: Дві енциклопедії, стор. 146	3,80	1,00
* * * Легенда і дійсність, збірка статей (в укр., рос., англ., мовах), стор. 80	2,50	0,75
Маркусь Василь, Пеленський Ярослав: Питання національної політики в СРСР, стор. 110	2,50	0,75
Мосендз Леонид: Волинський рік, поема, стор. 80	0,50	0,15
Петров Віктор: Українські культурні діячі УРСР 1920-1940, стор. 80	2,50	0,75
* * * Позиції українського визвольного руху (передрук підпільних статей), стор. 140	0,50	0,20
Полтава Леонид: У вишневій країні, новелі, стор. 40	0,50	0,20
Приходько Віктор: Під сонцем Поділля, спогади, стор. 158	1,00	0,25
Рахманний Роман: Кров і чорнило, стор. 140	2,50	0,75
Ребет Лев: Формування української нації, стор. 60	0,50	0,15
* * * Самостійність, орган УГВР (передрук підпільного видання), стор. 188	0,50	0,20
Симоненко Василь: Берег чекань, стор. 224	10,00	2,50
Соловей Дмитро: Політика ЦК КПРС у плануванні роз- витку та промислових кадрів на Україні, стор. 108	2,50	0,75
* * * Спомини чотового Островерха, стор. 168, (III)	2,00	0,50
Франко Іван: Про соціалізм і марксизм, стор. 260	10,00	2,50
Хрін Степан: Зимом в бункрі, (спогади-хроніка), стор. 142	2,00	0,50
Хрін Степан: Крізь сміх заліза, (спогади), стор. 160	2,00	0,50
Чапленко Василь: Чорноморці, т. I, стор. 192	0,50	0,20
Шерех Юрій: Не для дітей, стор. 416	14,00	3,95
Шерех Юрій: Прощання з учора, стор. 52	0,50	0,20

Замовлення слати на адреси:

„Prolog“ Inc.
875 West End Ave, Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025
USA

„Sucasnist“
8000 München 2
Karlspl. 8/III
Bundesrepublik Deutschland

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

6 (78)

ЧЕРВЕНЬ 1967

РІК ВИДАННЯ СЬОМИЙ

МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій.

Редакція:

Володимир Стахів, Богдан Кравців, Богдан Войчук, Кирило Митрович,
Роман Рахманний.

Редакція не приймає статей, не підписаних автором. У справі незамовлених та неприйнятих статей не листується.

Редакція застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову. Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Gemäß des Gesetzes über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Februar 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.
8 München 2, Karlsplatz 8/III (Telephon: 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz

Druck: „Logos“ GmbH, Buchdruckerei und Verlag, München 19, Bothmerstraße 14

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

ФРАНСУА ВІЙОН: МАЛИЙ ЗАПОВІТ

*Переклад, післяслово і примітки
Святослава ГОРДИНСЬКОГО*

- 1 У році чотирнадцять сот
П'ятдесятшостім, муж учений,
Я, Франсуа Війон, достот
Здорові мавши глузд і члени,
Рішив, щоб всяк творець смиренний
Брав до уваги й інших суд.
Слова ці висловив знаменні
Верет. Без цього — марний труд.
- 2 Отож тоді, в несамовиті
Морозні доріздвяні дні,
Коли вовків годує вітер,
А люд ховається в курні
Халупи грітись при вогні,
Непереможну хіть дістав я
Любовні пута навісні
Покинути, що серце давлять.
- 3 Цей замір перевів я в чин.
Весь час в очах моїх стояла
Та, що кнувала мій загин,
Хоч з того радости не мала;
Моя скорбота небо рвала,
Жадаючи на неї мсти
В богів Кохання й заклинала
В любовних муках помогти.
- 4 Хоч видом, поглядом зваблिवим
Душа втішалася моя,
Вони, невірні і зрадливі,
Мене жалили, мов змія,

В потребі щойно зглибив я
Фальшиві всі її прикмети;
Не ті оратиму поля
І інші битиму монети.

5 Вона очима затягла
Мене в сильце підступне й скрите,
І хоч я не творив їй зла,
Хотіла смерть мені вчинити,
Щоб не посмів я більше жити;
Тікати мушу вже мерщій.
Союз любовний наш розбитий,
Мій стогін надокучив їй.

6 Від небезпек усіх, гадаю,
Найкраще буде відійти.
Кінець! В Анжер я вирушаю,
Бо ласки в неї не знайти,
Ні одробинки доброти,
З-за неї гину, хоч здоровий;
Любовний мучень, увійти
Достойний між святих Любови.

7 Хоч гірко геть іти, та сам
Її покинути я мушу.
Вже бачить мій убогий тям:
Хтось інший їй заліз у душу.
Згадаю — й горло повне сушу,
Як в оселедця, що засох,
Яку страшну терплю катушу, —
Чи ж лемент мій почує Бог?!

8 Отож, тому що від'їжджаю,
Не знаючи, чи повернусь,
(Я власні вади добре знаю,
Що я залізний — не хвалюсь,
Життя — непевна річ, боюсь,
Щоб дуба на шляху не дати)
І ще, не знавши, де знайдусь,
Спішу цей заповіт списати.

9 Насамперед, в ім'я Отця
І Сина й Духа пресвятого
І Божодіви, що серця
Єднає грішні наші з Богом,

Гійом Війон собі в підмогу
Хай забере моє ім'я, —
Хай діамантом сєє в нього,
В додатку — короґва моя.

- 10 Теж, тій, що я казав про неї,
Що гралася моїм життям,
Що втіхи збавила всієї,
Прогнавши від кохання брам,
Своє в шкатулі серце дам,
Застигле, крижане, злиденне;
За весь життя мого бедлам
Прости їй, Господи, від мене!
- 11 Теж, милий пан Ітє Маршан,
Якому вдячний я, прийняти
Хай зволить дар — мій меч-рубан,
(Як ні — хай візьме Жан Рогатий);
Його заставив я, до сплати
В льомбарді треба вісім су;
Тож ім меча прохаю дати,
Ту суму сплативши усю.
- 12 Для Сен Амана Білу Шкапу
І Мулицю передаю,
А мій брилянт і чорнокрапу
Уперту Зебру — дам Бларю.
Отцям — декретика даю
Omnia utrius . . . — проти булли
Кармелітанців, хай свою
Боронять честь і артикули!
- 13 А чесний пан Робер Валле,
Наш писарчук парламентарний.
Який з пустого не налле,
Легат отримає шикарний:
Штани, заставлені в винарні
Під Шкварками. Хай відбере
І дасть своїй Жанеті гарній,
Хай раз пристойне щось вбере!
- 14 Тому, що з доброго він роду,
Слід, щоб добув він краций стан,
Щоб скрізь відчув Свят-Духа подув,
Бо, правду рікши, він туман.

- Я думав про його талан
І вирішив, що у комоди
Більш глузду. Хай Дурний Іван
Йому знання дає методи!
- 15 Вкінці, щоб той пан Роберт міг
Собі прожиток влаштувати,
(Лиш не завидуйте!), — моїх
Батьків прощу мій панцер взяти,
Ще до Великодня продати
І за частину грошенят
Десь під Сен-Жаком стіл найняти,
Щоб мав той бевзень свій варстат!
- 16 Кардонові-друзяці дар мій:
Жупан з найкращого сукна
І пара рукавичок гарних,
Ще й грушка із верби смачна,
Додам товстого каплуна
На свята й гусака на будні
З барилом білого вина
І — позви дві, хай трохи схудне!
- 17 Шляхетному де Монтіньї
Я трьох хортів дам бездоганих;
Сто франків, що в моїм майні,
В легаті Жан Раг'є дістане.
Усякі доходи нежданні
Сюди не вчислені, нехай
Не будуть надто вже захланні,
Бо з друзів дер би лиш гультяй.
- 18 Сеньорові Гріні старому
Ніжонську башту я займу,
Дам псів — шість більше, як тамтому,
Бісетрський замок і тюрму;
Мутонові ж, що впер йому
У суді позов, лайдачині
Даю кайдани, льох і тьму,
В додатку — канчуком по спині.
- 19 Пан Жак Раг'є, що пити звик,
Дістане водопій конячий,
Кошелик дуль і з маком фіг
І все смачне, що лиш забачить.

- Нехай Під Шишкою пиячить,
У якобінському плащі
При печі сидячи гарячій,
А й сойка знайдеться вночі.
- 20 На милого Мотена Жана
І майстра П'ера Басаньє
Доброзичливо хай погляне
Пан, що суворим завжди є;
А адвокатові Фурньє
Дам шапку й пару черевиків,
Мій швець їх добре підкує,
Бо стяв усе мороз великий.
- 21 Теж, Жак Труве, різник, мій друг,
Дістане Барана товстого
І мухобійку бити мух
З Бика в Короні, ще й до цього
Корову: може драба злого
Він зловить, що поніс її;
Як не поверне ту небогу,
Варт буде доброї петлі!
- 22 Теж, Капітанові Сторожі
Я Під Шоломом дам корчму,
А інших поліцаїв гожих,
Що топчуть поночі п'їтьму,
В двох бурдах добре я намну,
Поб'ю їм сліпаки в Ліхтарні,
Зате Три Лілеї займу,
В Шатле причаливши шикарнім.
- 23 Перне Маршан, якого звать
Бастардом Бара, що відомий
Усім купчина, не що будь,
Дістане три візки соломи,
Щоб вистелив свої хороми
І крам любовний продавав.
До праці він не мав оскоми,
А інших він реместв не знав.
- 24 Теж, Вовкові й Шале премилім
Я качку дам, таку, як ті,
Що ми в ровах колись ловили
Під мурами у темноті,

- Чернечі ряси дві святі,
Що аж до п'ят спадають низько,
Вугілля й шпирки дві товсті
І ще — безверхі чоботиська.
- 25 Із милосердя й спочуття
Трьом бідним хлопчикам маленьким,
Що їх згадаю зараз я,
Сиріткам жалісним, без неньки,
Все необутим, голодненьким,
Тим голопупим черв'ячкам,
Я забезпечення усеньке
Цю зиму пережити дам.
- 26 Жірар Г'освен з Колен Л'юраном
І Жан Марсо, що злиднів лють
Пізнали добре й що зі збану
Надщербленого воду п'ють,
Нехай моїх маєтків ждуть,
Я срібла їм сипну з калитки;
Хай щось смачненьке загризуть,
Коли постаріюсь, ті дітки!
- 27 Номінаційну грамоту,
Що з університету маю,
Звертаю й даровизну ту
Убогим учням залишаю,
Вони в цім місті проживають.
Їх поминути б я не смів;
Наказ Натури я вволю,
Побачивши тих голяків.
- 28 Це хто? Гійом Котен смиренний
І друг його Тібо Вікрі,
Два клерки у латині вчені,
Спокійні, чемні школярі,
Що добре піють тропарі;
Оренду дам їм на початок
З будинку різника Гільдрі,
Пізніш знайду їм кращий взяток.
- 29 Також їм посоха даю
Із вулиці Сен-Антуана
На кий білярдний, ще й наллю
Щоденно Сени їм до збана;

- А бідним чижикам-кумпанам,
Що в клітці лік забули дням,
Мій дар: ключарка непогана
І дзеркальце мое без плям.
- 30 Шпиталюю — рядна з павутини
Дарую з щедрої руки,
А всім бездомним — чорносинім
Я підмалюю сліпаки.
Хай їм затрусяться жижки,
Худим, заклаклим волокитам,
В штанах, де світяться дірки,
Промоклим, змерзлим і прибитим.
- 31 Також — великодушний дар —
Мою обстрижену чуприну
Отримає мій друг голяр,
Шевцеві — шкарбани покину,
Ганчірникові — дам свитину,
Якщо ще буде на хребті;
Те все легую доброчинно,
Хоч купував я речі ті.
- 32 Братам Жебруцим і Сестрицям,
Також бегінкам, я з дарів
Даю найкраще все, що їсться —
Ситних курей і каплунів.
На жебрах потім хай Знаків
Своїх П'ятнадцять всяк боронить;
(Змовчу тут скромно про ченців,
Що з ближніх люблять лиш їх жони).
- 33 Я золотий мужджир відклав
Для пана Жана де ля Гарда,
Сен-Морську милицю додав
Товкти гірчицю на муштарду.
Того ж, що лото, не для жарту,
Зіпхнув мене в безодню лих,
Болячкою вжалили варто!
Єдиний це з дарів моїх.
- 34 Мербефові — дар немаленький,
Теж і Миколі із Люв'є:
Обом — ячка золотенькі,
Хай кожен вибере своє;

А для воротаря з Дув'є,
Мосьпана П'єра де Русвіля,
(Нехай затамить, хто дає!)
Екю блазенські на похмілля.

- 35 Вкінці, як у вечірній час,
Самотній, в настрої півсоннім,
Писав я ці рядки, нараз
Озвались звуки ніжнотонні:
Дзвін бив дев'яту на Сорбонні,
Вістивши Ангельський Салют;
Я молитовно склав долоні
І перервав свій тихий труд.
- 36 Я чувсь, мов з пантелику збитий,
Мовби надудлився вина,
Мій розум млою став повитий,
Аж пані Пам'ять, недурна,
Прийшла й повитягала з дна
Всі спеції колятеральні,
І справжні, й злудні як мана,
І інші, інтелектуальні.
- 37 Естимативні теж, що нам
Дають концепти проспективні,
Симілятивні, що думкам
Колотять глузди формативні,
Що лунатизму впливом дивним
І божевіллям бурять кров.
Про це рядки афірмативні
Я в Арістотеля знайшов.
- 38 Враз почуття дістали крила,
Фантазію зірвали з ніг,
А та всі органи збудила,
Один, найважливіший з них,
Безсило в безруху застиг,
Забутий у душі блуканнях;
А хто б довести краще зміг
Потребу згоди в почуваннях?
- 39 Як хвилювань улігся рій
І розум врешті прояснило,
Хотів я труд скінчити свій,
Але замерзло геть чорнило.

Огарок подувом згасило,
 Огню я іншого не мав,
 Тож спати ліг, вгорнувши тіло,
 І до кінця не дописав.

- 40 Це в році писано вже данім
 Війоном, із бакалярів,
 Не їв він фіґ, ні марципанів,
 Як віхоть пекаря зчорнів.
 Що мав із шатер і гербів,
 Все друзям він роздав ласкаво,
 Лишилось кілька мідяків,
 Та й ці проциндрить він небавом.

Примітки

(числа визначають строфи)

¹ *Veret* — Флявіюс Вереціюс Ренатус, римський автор III стол. після н. Хр., написав п'ять книг про організацію, стратегію і тактику війни.

⁴ Два останні рядки перекладені дослівно, але у французькій мові вони двозначні та малопристойні.

⁷ *Як в оселедця, що засох* — мова про Бульонського оселедця, який продавали сушеним та копченим.

⁹ Справжнє прізвище Війона було Монкорб'є. По смерті батька ним заопікувався Гійом де Війон, парох церкви Сен-Бенуа біля Сорбонни, і він прийняв прізвище свого прибраного батька.

¹¹ *Ітьє Маршан* і *Жан Корню* (Рогатий) — два приятелі Ф. Війона з багатих родин.

¹² *Сен-Аман* — скарбовий урядник, якому Війон дарує таверни з відповідними назвами. *Бларю* — золотник *Omnia utrius sexus* — церковний декрет з 1215 року, в якому доручалося християнам сповідатися у своїх парохів. У XV стол. чин «Жебручих братів» (кармелітів) дістав від папи булду з правом також сповідати по парохіях. Це дуже дратувало парохів, яких Війон потішає старим декретом.

¹³ *Роберт Валле* — мабуть, Війоновий колеґа з Сорбонни, з родини банкірів, секретар парламенту.

¹⁶ *Жак Кардон* — багатий кравець, якому Війонові дарунки нінащо не здалися.

¹⁷ *Монґінї* — картяр та ошуканець із шляхетського роду. Хортів дати йому Війон не міг, бо тримати їх мали тільки шляхтичі.

¹⁸ Башта і замок, що їх дарує Війон, були руїнами; отже — це дарунок фіктивний.

¹⁹ *Жак Раґ'є* — син королівського кухаря; пияк, якому Війон дарує пійло для напування коней.

²⁰ *Мотен* і *Басаньє* — судові урядовці. «*Суворий пан*» — Робер д'Естутвіль, начальник паризької поліції, який прихильно ставився до Війона.

21 *Жан Труве* — різник, якому Війон дарує шильди на домах з відповідними для різника назвами. «*Корова*», яку несе силач, — типовий шильд різників.

22 «*Три лілеї*» — герб королівської Франції. За бійку з поліцаями Війон отримає безплатну госпуду тієї назви в тюрмі Шатле.

23 *П'єр Маршан* — констебл у тюрмі Шатле, картяр і звідник. Соломою вистеляє підлогу в люпанарах.

24 *Вовк і Шоле* — приятелі Війонових пригод.

25-26 Ці дві октави — саркастичні. «*Три бідні хлопчики*» — це три старі багатії та лихварі. Війон пише, що, коли він постаріється, вони вже гризтимуть землю, і тому він не мусітиме давати їм записане в заповіті.

27-28 Також кпини. *Бідні учні* — це старі багатії та скупі каноніки з Нотр-Дам, яким Війон дає чинш з будинку різника Гільдрі, відомого своєю невивплатністю.

32 «*Жебручі брати*» склалися з чотирьох чинів: домініканців, францісканців, кармелітів та августинців. *Сестриці* — доглядачки хворих. *Бегінки* — рід світських черниць. *П'ятнадцять знаків* мали появитися напередодні Страшного суду; улюблена тема проповідників.

33 *Жан де ля Гард* — багатий торгівець коріннями. *Сен-Морська милиця* — одна з тих, що їх в абатстві св. Мора залишали виздоровці від атриту. Кого Війон хоче обдарувати болячкою — не відомо.

34 *Марбеф* — багатий купець. *Люв'с* — збирач податків. *Блазенські екю* — картонові гроші, які, за королівським звичаєм, розкидав на вулицях під час карнавальних походів «принц блазнюків» — майстер від міських забав.

36 У цій і дальших октавах Війон імітує філософічний жаргон доби, в якому не слід дошукуватися особливих мудроців.

38 «Найважливіший орган» — розум (як це видно з наступної октави); однак це не перешкоджає деяким перекладачам сугерувати тут інше, менше пристойне, значення.

ПІСЛЯСЛОВО

Франсуа Війон написав свій «Малий заповіт» у 1456 році незадовго перед виїздом або, краще сказати, втечею з Парижу до Анжеру. Хоч у цій поемі як причину виїзду він подає відкинену любов, справжня причина не була такого романтичного характеру — влом до Наварської колегії, співучасником якого був Війон. Саме тоді один із вломників необережно проговорився, і поліція попала на слід змовників, що й примусило Війона податися на добровільне вигнання з Парижу на протяз чотирьох з половиною року.

Головним твором Ф. Війона є «Великий заповіт», написаний у 1461—62 рр.; але його меншим праобразом був саме «Малий заповіт», у якому вже цілком проявився весь талант 25-річного поета. У час, коли інший поет Франції, князь Шарль Орлеанський, культивував високомистецьку поезію двірську, Війон давав поезію більш індивідуальну, сповнену ліризму, дотепу та глузування, а передусім поезію вибуялої фантазії. Не маючи жадного маєтку і часто голодуючи, він у своєму поетичному заповіті роздаровує різним особам речі дійсні і недійсні, з обстриженого волосся та грушок на вербі починаючи і на гербах, винарнях, замках (що їх він ніколи не посідав) кінчаючи. Реальне в нього перемішане з нереальним у пляні Гротеску, і як наслідок маємо багату гру уяви, яка й є головним елементом поезії.

«Великий заповіт» також сповнений сарказму та Гротеску, але водночас поет з великою силою зобразив у цій поемі власне життєве бездоріжжя, нищість краси і золота, вічну боротьбу нужди з багатством, а особливо, таку типову для середньовіччя всемогутність смерті. Це дало привід деяким дослідникам назвати Ф. Війона великим моралістом, не зважаючи на те, що його ім'я відоме радше з судових реєстрів, ніж з літературних джерел доби. З особливою ідкістю він нападав на монахів, але одночасно його релігійні вірші є окрасою католицьких антологій поезії.

Війон писав старофранцузькою мовою, яка сьогодні мало зрозуміла навіть інтелігентному французові. Її стосунок до сучасної французької мови подібний, як мова наших т. зв. литовських статутів XV стол. або молодша на одне століття мова Вишньського — до літературної мови теперішнього українця. Те архаїчне забарвлення перекладеного твору накладає певні вимоги і на перекладача, який мусить якось інакше передавати мову Війона ніж мову, наприклад, класи-

ка Мольєра або романтика Гюґо. Крім цього, Війон не легко доходить до читача без відповідних коментарів, що пояснюють різні особи, ситуації чи звичаї, які за 500 років змінилися або цілковито зникли. Сьогодні на тему однієї строфи Війона пишуть університетські дисертації, подібно як про Данте. Він бо належить до «великих у світовій літературі».

«Малий заповіт» має 320 віршованих рядків, проти 2 023 рядків «Великого заповіту». Обидва твори українською мовою досі перекладені не були, а втім Війон належить до тих вирафінованих поетів, яких перекладати не легко. Російський переклад появився лише 1963 року, в 500-річчя згодної смерти Франсуа Війона. Польського повного перекладу, мабуть, ще немає, бо переклад Боя-Желенського — це тільки вибір. Зате існує чимало повних перекладів англійських та німецьких.

Автор цих рядків, який почав перекладати Війона вже в середині 30-их років, виготовив переклади обох «Заповітів», що разом охоплюють майже три чвертини всієї творчості Війона.

Сьогодні Франсуа Війон — поет дуже актуальний, можна сказати, модерний. У нього бо сучасна поезія знаходить приклади справді вільного вислову думок і почувань, безмежного світу уяви, а особливо тієї ліричної щирости та безпосередности, що роблять поезію правдивим образом життя. Про те, що він був щирий, найкраще може посвідчити його славетний катрен, у якому він покпиває сам із себе:

Я Франсуа, що рими в'яже,
З Парижу, коло Понтуазі,
Коли повисну, шия скаже
Всім, скільки гена в мене важить.

АЛЬБЕР КАМЮ: СПРАВЕДЛИВИ

П'еса на п'ять дій

Життя! Кохання!

Не життя, а кохання по смерті!

В. Шекспір, «Ромео і Джульєтта»,
дія IV, ява 5.

Дієві особи:

Дора Дулебова, Велика княгиня, Іван Каляев, Степан Федоров,
Борис Анненков, Олексій Воїнов, Скуратов, Фока, Вартовий.

ДІЯ ПЕРША

Квартира терористів. Ранок.

Завіса піднімається серед тиші. На кону Дора й Анненков, нерухомі. Ось у дверях задзеленчав дзвінок, один раз. Анненков знаком зупиняє Дору, що поривається заговорити. Дзвінок дзеленчить ще двічі, раз коло разу.

АННЕНКОВ Це він. *(Виходить. Дора чекає, не рухаючись. Анненков уводить Степана, обнявши його за плечі).* Це він, Степан!

ДОРА *(Йде назустріч і подає Степанові руку).* Я така щаслива, Степане!

СТЕПАН Добридень, Доро!

Д. *(Придивляється до нього)* Три роки минуло.

С. Так, три роки. Мене заарештували саме в той день, коли я мав повернутися до вас.

Д. А ми чекали. Спливали години, і на серці робилося важче й важче. Ми не осмілювались глянути один на одного.

А. Довелося знову міняти квартиру.

С. Знаю.

Д. А там, Степане?

С. Там?

Д. На каторзі.

С. Звідти тікають.

- А. Звісно. Ми дуже раділи вісткою про твою втечу до Швейцарії.
- С. Швейцарія, Борю, — друга каторга.
- А. Як то? Вони ж вільні.
- С. Поки на світі лишиться хоч одна людина в ярмі, воля здаватиметься каторгою. Я був на волі, а з думки не сходила Росія з її рабами.

Мовчанка.

- А. Мені приємно, що партія прислала тебе до нас.
- С. Так мусіло статись. Я задихався. Діяти, знову діяти... (*Дивиться на Анненкова*). Ми його знищимо?
- А. Я переконаний у тому.
- С. Знищимо ката. Ти, Борю, керівник, і я тобі коритимусь.
- А. Присяги зайві, Степане, адже ми всі брати.
- С. Дисципліна необхідна, я зрозумів це на каторзі. Партія соціалістів-революціонерів мусить бути здисциплінована. Лише тоді ми знищимо великого князя й повалимо тиранію.
- Д. (*Підходячи*) Сідай, Степане, ти ж, певно, втомився за довгу подорож.
- С. Я ніколи не втомлююсь.

Мовчанка. Дора сіла.

- С. Усе готове, Борю?
- А. (*Іншим тоном*) Уже понад місяць двоє наших стежать за виїздами великого князя. Дора приготувала необхідне.
- С. Проклямації надруковано?
- А. Так. Росія дізнається, що великого князя Сергія вбили бомбою терористи есери, щоб прискорити звільнення російського народу. Тоді імператорський двір зрозуміє, що ми не спинимось, аж поки народ не одержить землі. Так, Степане, так, усе готове! Час наближається.
- С. Що маю робити я?
- А. Спершу допомагатимеш Дорі. З нею працював Швайцер, тебе прислали на його місце.
- С. Він загинув?
- А. Так.
- С. Як то сталося?
- Д. Нещасливий випадок.

Степан глянув на Дору, вона відвернулася.

- С. А далі?
- А. Далі побачимо. Мусиш бути готовий замінити нас при потребі і тримати зв'язок з центральним комітетом.
- С. Хто ще з нами?
- А. Воїнова ти зустрічав у Швейцарії. Я на нього покладаюсь, дарма що він молодий. Янека ти не знаєш.
- С. Янек?

- A. Каляев. Ми прозвали його «Поет».
- C. Таке ім'я не личить терористові.
- A. *(Сміючися)* Янек думає якраз навпаки. Він запевняє, що поезія від природи революційна.
- C. Революційна тільки бомба. *(Мовчанка)*. Гадаєш, Доро, я зумію тобі допомогти?
- Д. Звичайно. Треба тільки берегтися, щоб не розбити капсулі.
- C. А якщо розіб'єш?
- Д. Так загинув Швайцер. *(Промовчавши)* Чого ти усміхаєшся, Степане?
- C. Усміхаюсь?
- Д. Так.
- C. Це зі мною буває. *(Павза. Степан над чимось думає)*. Доро, вистачить однієї бомби, щоб зруйнувати цей будинок?
- Д. Однієї, ні. Але вона зрушить його з основ.
- C. А скільки треба, щоб висадити в повітря Москву?
- A. Ти здурів? Що тобі?
- C. Нічого.

Дзвонять один раз. Всі прислухаються й чекають. Дзвонять ще двічі. Анненков іде до передпокою і вертається з Воїновом.

ВОЇНОВ Степан!

- C. Добридень. *(Тиснуть один одному руку. Воїнов підходить до Дори, обнімає)*.
- A. Усе гаразд, Олексю?
- B. Так.
- A. Вивчив дорогу від палацу до театру?
- B. Можу її зараз намалювати. *(Малює)*. Закрути, перехрестя, вужчі місця... карета проїде повз наші вікна.
- A. Що означають два хрестики?
- B. Невеличку площу, де коні сповільнять біг, і театр, де вони спиняться. На мою думку найзручніші місця.
- A. Дай сюди.
- C. А як шпиги?
- B. *(Вагаючися)* Їх там багато.
- C. Вони тебе лякають?
- B. Я не почуваю себе вільно.
- A. Не турбуйся, ніхто з нас не почуває себе вільно.
- B. Хто його знає. Ніяк я не звикну брехати.
- C. Всі на світі брешуть. Треба тільки брехати добре.
- B. Воно не легко. Коли я був студентом, товариші глузували з мене за те, що я не вмів прикидатися і говорив, що думаю. Кінець кінцем мене викинули з університету.
- C. За що?

- В. На лекції історії професор запитав мене, як Петро I будував Санкт Петербург.
 С. Хороше питання.
 В. Кров'ю й батогами, відповів я. Мене вигнали.
 С. І після цього . . .
 В. Я зрозумів, що не досить виявляти кривду. Треба віддати все життя на боротьбу з нею. Тепер я щасливий.
 С. Одначе ти брешеш?
 В. Брешу. Але я не брехатиму в той день, коли кину бомбу.

Хтось дзвонить: два дзвінки, потім один. Дора схопилася.

- А. Янек.
 С. Умовний знак інший.
 А. То Янек змінив, щоб мати свій власний знак.

Степан знизує плечима. Чути голос Дори з передпокою. Входить Дора й Каляев, тримаючися за руки, Каляев сміється.

- Д. Це — Янек, а це Степан, що замінить Швайцера.
 КАЛЯЄВ Будь дорогим гостем, брате.
 С. Спасибі.

Дора й Каляев сідають, їх обличчя звернені до інших.

- А. Янеку, ти певен, що впізнаєш карету?
 К. Безперечно, я двічі розглядав її, маючи вдозвіль часу. Пізнаю з-серед тисячі, навіть на обрії. Запам'яталися найдрібніші деталі. Навіть таке: одне шкельце на лівому ліхтареві вищерблене.
 В. А шпиги?
 К. Сила силенна. Проте, ми старі друзі: вони купують у мене цигарки.
 А. Павло підтвердив відомості?
 К. Цього тижня великий князь збирається до театру. Як тільки Павло дізнається напевно котрого дня, він дасть нам знати через швайцара. *Сміючися повертається до Дори*) Маємо добру нагоду, Доро.
 Д. *Дивиться на нього*) Ти вже не вуличний продавець? Виглядаєш як великий пан. Такий красень! Признайся, тобі не шкода кожуха?
 К. *(із сміхом)* І то правда, я ним дуже гордився. *(До Степана й Анненкова)* Спершу я місяців зо два приглядався до продав-

ців, потім чотири тижні вправлявся у своїй кімнаті. Колеги по ремеслу нічого не запідозрили. «От молодчина, — прихвальновали, — зумів би і царські коні спродати!» І собі почали мене наслідувати.

- Д. А ти, звичайно, хихикав.
- К. Ти добре знає, що я не в силі стриматися. Така маскарада, таке незвичне життя... Хіба ж не весело?
- Д. Щодо мене, то я не люблю маскаради. (Показуючи на своє вбрання) Отака розкішна сукня! Боря міг би вибрати для мене щось інше, а то — артистка! Я не вибаглива.
- К. (Сміючися) Тобі так гарно в цій сукні.
- Д. Гарно! Я не перечила б бути гарною, але про таке не слід думати.
- К. Чому? Твої очі завжди сумні Доро, а слід бути веселою, слід бути незвичайною. На світі існує краса, існує радість! «Там, де супокій ясний розлито, де тебе я серцем привітав...»
- Д. (Усміхнулася) «... Спрагло я вдихав одвічне літо.»
- К. О! Доро, ти пам'ятаєш цей вірш. Ти усміхаєшся? Який я щасливий...
- С. (Перебиває) Ми марнуємо час. Борю, мабуть, треба попередити швайцара?

Каляєв дивиться на нього здивований.

- А. Так. Може підеш, Доро? Не забудь дати чайові. Потім Воїнов допоможе тобі прибрати кімнату.

*Дора й Воїнов виходять у різні боки.
Степан рішуче підступив до Анненкова.*

- С. Я хочу кинути бомбу.
- А. Ні, Степане, люди вже вибрані.
- С. Будь ласка. Ти розумієш, що це значить для мене.
- А. Ні. Правило є правилом. (Мовчання) І я не кидатиму бомби, а чекатиму тут. Правило дуже суворе.
- С. Хто кидає першу бомбу?
- К. Я. Другу кидає Воїнов.
- С. Ти?
- К. Дивуєшся? Не маєш віри в мене!
- С. Потрібний досвід.
- К. Досвід? Тобі прекрасно відомо, що кидають один-єдиний раз, а тоді... Ще ніхто не кидав бомби двічі.
- С. Потрібна тверда рука.
- К. (Показує руку) Дивись. Думаєш вона затремтить? (Степан відвертається). Не затремтить. Що! мати перед собою тирана

і вагатися? Як тобі спало таке на думку? Та навіть якби моя рука затремтіла, я знаю спосіб убити великого князя на місці.

А. Який?

К. Кинутися під коней.

Степан знизив плечима, відійшов і сів у глибині.

- А. Ні, це зайве. Пробуй утекти. Мусиш берегтися, бо організації ти потрібний.
- К. Слухаюсь, Бору! Яка шана, яка шана для мене! О, я її виправдаю!
- А. Степане, ти будеш на вулиці, поки Янек з Олексою виждатимуть карету. Гулятимеш перед нашими вікнами, ми ще умовимся про сигнал. Дора чекатиме зі мною тут, аж поки не кинемо проклямації. Якщо нам хоч трохи поталанить — великий князь не житиме.
- К. *(Пристрасно)* Так, я його заб'ю! Що за радість, коли матимем успіх! Великий князь — ніщо. Треба цілитись вище!
- А. Спочатку — великий князь.
- К. Бору, у випадку невдачі, як по-твоєму, наслідувати японців?
- А. Ти про що?
- К. На війні японці не здавалися в полон, а кінчали самогубством.
- А. Ні. Про самогубство не думай.
- К. А про що тоді?
- А. Про поновлення терору.
- С. *(З глибини)* Щоб накласти на себе руки, треба бути дуже самозакоханим. Справжній революціонер не може себе любити.
- К. *(Швидко обернувся)*. Справжній революціонер? Чого ти знову чіпляєшся? Що я тобі зробив?
- С. Мені не подобаються ті, хто пристає до революції з нудьги.
- А. Степане!
- С. *(Підводиться й підходить до них)*. Так, я грубіян. Але для мене ненависть не забавка. Ми тут не для того, щоб хизуватися один перед одним. Ми тут заради справи.
- К. *(Примирливо)* Навіщо ти мене ображаєш? Звідки ти взяв, що я здивився?
- С. Не знаю. Ти міняєш умовні знаки, тобі до вподоби роля вуличного продавця, ти деклямуєш вірші, ти готовий кинутися під коней, а тепер — на тобі! — самогубство... *(Дивиться на нього)* Я тобі не вірю.
- К. *(Опанувавши себе)* Ти, брате, мене не знаєш. Я люблю життя. Мені не нудно. Я й до революції пристаю з любови до життя.

- С. А я життя не люблю. Я люблю справедливість, яку ставлю понад життя.
- К. (*З видимим зусиллям*) Кожен служить справедливості, як уміє. Треба примиритися з тим, що ми різні, і ставитися один до одного доброзичливо, наскільки можливо.
- С. Це не можливо.
- К. (*З обуренням*) То що ти робиш серед нас?
- С. Я приїхав, щоб убити людину, а не любити її, чи шанувати її відмінність.
- К. (*Пристрасно*) Ти убиватимеш не сам і не просто так. Ти убиватимеш разом з нами від імени російського народу. У цьому твоє виправдання.
- С. (*Як і перед тим*) Я його не потребую. Я знайшов своє виправдання раз назавжди однієї ночі на каторзі три роки тому. І не потерплю . . .
- А. Годі! Ви що, здуріли? Чи забули хто ви? Вп — брати, навіки пов'язані один з одним бажанням знищити тиранів і звільнити країну. Ми вбиваємо спільно, і ніщо не може нас розділити. (Тиша. Він дивиться на них). Ходім, Степане, умовимося про знаки . . . (*Степан виходить. До Каляева*). Не зважай, він багато перестраждав. Я з ним поговорю.
- К. (*Дуже блдий*) Він образив мене, Борю.

Входить Дора.

Д. (*Глянула на Каляева*). Що сталося?

А. Нічого. (*Виходить*).

Д. (*До Каляева*) Що сталося?

К. Ми вже погризлись. Я йому не подобаюсь.

*Дора мовчки іде й сідає.
Трохи згодом.*

- Д. Мені здається, йому ніхто не подобається. Коли все скінчиться, він буде найщасливіший. Не сумуй.
- К. Я сумую. Мені хочеться, щоб мене любили. Заради організації я відмовився від усього, і мені прикро, що мої брати відвертаються від мене. Часами виникає враження, що вони мене не розуміють. Чи я в тому винен? Звичайно, я — посередність . . .
- Д. Тебе люблять і розуміють. Степан не подібний до інших.
- К. Ні. Я догадуюсь, яка в нього думка. Швайцер її висловив одного разу: «Занадто самотній для революціонера». Я мусів би їх переконати, що в мені немає нічого особливого. Мене вважають трішечки дурнуватим і занадто прямолінійним. Проте я вірю в ідею так само як і вони, і готовий жертвувати собою, так само, як вони. Я також умію бути спритним, обе-

режним, мовчазним і винахідливим. Не гірше від них. Тільки й того, що життя й далі не втрачає для мене чару, що я люблю красу, люблю радість. І саме тому ненавиджу деспотизм. Як це їм пояснити? Революція? Звичайно! Але революція заради життя, щоб урятувати його, розумієш?

- Д. *(Поривчасто)* Розумію. *(Помовчавши, пошепки)* І все ж ми за-
подіємо смерть.
- К. Хто ми? . . . Ах, ти хочеш сказати . . . Це не те саме. О, ні! Не те саме. Бачиш, ми вбиваємо, щоб створити світ, де нікого більше не вбиватимуть! Ми стаємо злочинцями, щоб землю нарешті заселили чисті душею.
- Д. А якщо так не станеться?
- К. Мовчи! Так мусить статися. Інакше Степан мав би рацію, і плювати нам на красу.
- Д. Я довше, ніж ти перебуваю в організації. Я пересвідчилась — ніщо не дається легко. Але в тебе віра . . . Ми всі потребуємо віри.
- К. Віра? Ні. Тільки один-єдиний її мав.
- Д. Тобі притаманна духовна сила. Ти усуваєш усі перешкоди, щоб дійти до кінця. Чому ти домагався кидати першу бомбу?
- К. Чи має хтось право говорити про терористичну акцію, не беручи в ній участі?
- Д. Ні.
- К. Треба стояти в перших лавах.
- Д. *(Замислено)* Так, є перші лави і є остання хвилина. Ми не повинні про неї забувати. Саме вона вимагає відваги та піднесення, які нам такі потрібні . . . які такі потрібні тобі.
- К. Ось уже цілий рік я не думаю ні про що інше, живу заради тієї хвилини. Тепер я знаю — мені хотілося б загинути на місці, біля великого князя. Зійти кров'ю до останньої краплі чи згоріти дощенту в полум'ї вибуху і нічого по собі не лишити. Розумієш, чому я домагався кидати бомбу? Умерти за ідею — це єдиний спосіб піднятися до рівня ідеї. У цьому — виправдання.
- Д. Я теж прагну такої смерти.
- К. Так, це щастя, на яке можна позаздритись. Бувало вночі кручуся з боку на бік на солом'яному матраці, постелі вуличного продавця, бо переслідує думка, що вони зроблять з нас душогубів. Та коли пригадаю, що й самого чекає смерть, серце заспокоїться, я усміхнуся і засну, як дитина.
- Д. Воно то добре, Янеку, убити й померти. Тільки, по-моєму, існує ще більше щастя. *(Павза. Каляев не зводить з неї погляду, вона потуплює очі)*. Шибениця.
- К. *(Жагуче)* Я думав про це. Смерть на місці замаху полишає щось незавершеним. І, навпаки, між замахом і шибеницею

простягається вічність, можливо, єдино доступна для людини вічність.

- Д. *(Наполегливо, взявши його за руки)* Ця думка має тебе підтримати. Ми платимо більше, ніж зобов'язані.
- К. До чого це?
- Д. Ми змушені вбивати, правда? Ми свідомо приносимо в жертву і тіло, і душу?
- К. Так.
- Д. Вчинити замах, а потім піти на ешафот, це означає двічі пожертвувати собою. Ми платимо більше, ніж зобов'язані.
- К. Так, вірно, це означає вмерти двічі. Спасибі, Доро. Ніхто нічого не зможе нам закинути. Тепер я певен себе. *(Мовчання)* Що з тобою? Чому ти замовкла?
- Д. Я хотіла б ще тобі допомогти. Тільки...
- К. Тільки?
- Д. Ні, я здуріла.
- К. Не довіряєш мені?
- Д. О ні, любий, не довіряю сама собі. З того часу, як загинув Швайцер, на мене, дивись, та й нападуть чудернацькі думки. Та й не мені говорити тобі про труднощі.
- К. Я люблю перемагати труднощі. Якщо поважаєш мене, говори.
- Д. *(Дивиться йому в вічі)* Знаю, ти відважний. Саме це мене й непокоїть. З усміхом, збуджений, вкрай захоплений ти йдеш назустріч жертві, яку маєш принести. Але незабаром доведеться розстатися з мріями й діяти. Може краще поговорити про це зараз... , щоб уникнути несподіванки, раптового безсилля...
- К. Безсилля не буде. Говори, що думаєш.
- Д. Ну, замах, шибениця, двічі вмерти — це просто й легко. Твоє серце тим задовольниться. А ось перша лава... *(Замовкла, дивиться на нього, наче вагається)*. З першої лави ти його бачитимеш...
- К. Кого?
- Д. Великого князя.
- К. Може яку мить.
- Д. Цілу мить! О! Янеку, ти мусиш знати, ти мусиш приготуватися! Людина є людиною. У великого князя можуть бути ласкаві очі. Ти помітиш, як він чуває вухо або радісно усміхається. Або — хто знає? — впаде в око маленький поріз від бриту. І якщо він гляне на тебе в ту мить...
- К. Я вбиватиму не його. Я вбиватиму деспотизм.

- Д. Звичайно, звичайно. Деспотизм необхідно вбити. Я сама готувала бомбу і коли запечатувала капсулю, — ти знаєш, який це відповідальний момент, нерви напружені до краю, — в серці ворухнулося дивне щастя. Але я не знаю великого князя, зробити те саме було б куди тяжче, якби він сидів переді мною. Ти побачиш його близько. Занадто близько . . .
- К. *(Пристрасно)* Я не побачу його!
- Д. Чому? Заплющишся?
- К. Ні. З Божої ласки в потрібну хвилину спалахне ненависть і засліпить мене
- Дзвонять один раз. Вони застигли непорушні. Ввійшли Степан і Воїнов. У передпокої чується голос. Входить Анненков.*
- А. То швайцар. Великий князь їде завтра до театру. *(Окидає всіх поглядом)* Готуйся, Доро.
- Д. *(Глухо)* Гаразд. *(Повагом виходить).*
- К. *(Провів її поглядом і, повернувшись до Степана, привітно).* Я його заб'ю. З приємністю.

ЗАВІСА

(Далі буде)

Переклад з французької Оксани СОЛОВЕЙ

ЯКІВ ГНІЗДОВСЬКИЙ: МАСОВА МЕХАНІЧНА РЕПРОДУКЦІЯ

Сучасна масова механічна продукція — це властиво ніщо інше, як репродукція; у цьому лежить основна різниця між індустрією і ремеслом. Різниця не тільки у способі, швидкості і кількості випродукованого, але різниця чи не в усьому.

Ремісник, навіть як повторяє один і той самий зразок, творить його кожного разу наново; він дає йому з частиною свого часу також частину своїх почувань. Індустрія тільки механічно розмножує один і той самий, хай і дуже досконало зроблений, пертовір. У ремісника колись ми купували продукт, в індустрії купуємо сьогодні репродукт. Це слід мати постійно на увазі, щоб не утотожнювати масової репродукції з творчою продукцією, яка сьогодні зовсім не така масова і, як зрештою завжди, досить рідка.

Умовно не таке важливе, чи кусок мила виконаний руками ремісника, чи його випродукувала індустрія. Може, останній має і деяку перевагу, хочби через дешеву ціну, на яку при масовій репродукції індустрія може собі дозволити.

Але коли мова про мистецький твір і про його механічну, хай дуже вірну, репродукцію, тут різниця значно більша. Дешева ціна репродукції не тільки не дає їй переваги над оригіналом, але виразно показує, що репродукція творчо не здібна. Вона — тільки тінь твору; без пертвору вона взагалі не може існувати. Різниця тут така очевидна, що про неї не варто говорити. Однак є деякі аспекти масової репродукції мистецтва, що не є такі очевидні, але вони все ж таки мають величезний вплив не тільки на споживача і на формування його смаку, як також і на мистця, а посередньо, і на саме мистецтво.

Коли дивитися збоку, мистецтву ще ніколи не було так добре, як у тіні цієї найновішої і найбільш квітучої галузі індустрії, якою є механічна репродукція. Картину мистця сьогодні можна майже досконало репродукувати і її помножити на тисячі або на мільйони примірників. При такому великому накладі відбитка мистецького твору робиться доступна для кожного. Вона може знайтися дослівно в кожній хаті.

Яке чудове розповсюдження мистецького твору, яка популяризація мистця та його ідей! Картина й її творець можуть зробитися — точніше сказати, їх можна зробити — відомими дослівно через ніч.

Колись тільки ті, що мали щастя жити у важливіших центрах, і то не всі — тільки соціально чи професійно вибрані, мали можливість

слухати якісних концертів. Сьогодні їх може почути кожний. Навіть не мусить трудитися і йти на концерт. Він може їх слухати у власній хаті, і то не випадкові концерти, а найкращі світові симфонії у виконанні найкращих симфонічних оркестр. під батудою найкращих диригентів, з участю найкращих солістів, у найкращому виконанні і взагалі в усьому найкращому. Цим концертам не перешкаджатиме, наприклад, рух присутніх на залі; а місце, де перестуджений музика міг би випадково закашляти, буде із стрічки старанно вимазане, а на це місце буде вставлений новий кусник, і це все буде подане сучасному слухачеві у бездоганному, майже нелюдському виді.

За поміччю грамофонових платівок, стрічок, радіо, телевізії та кіно сучасний композитор і виконавець дістали публіку, розміри якої ще недавно нікому з них і не снилися.

Або, коли драматург міг мріяти про аудиторію, яку сьогодні створили телевізія і кіно?

Преса, з свого боку, допомагає популяризувати мистця і приближувати публіку до його творів. Публіка ще ніколи не була такою поінформованою про справи мистецтва як сьогодні. І мистецтво ще ніколи не було для неї таке доступне.

При допомозі засобів механічної репродукції мистець дістав публіку, а публіка — мистця. Ця взаємна виміна сьогодні така жива, а споживач мистецтва такий масовий, що більш оптимістичні спостерігачі суспільних явищ навіть починають говорити про культурну експльо́зію. А коли ще взяти до уваги, що засоби механічної репродукції з кожним днем щораз більше й більше удосконалюються і ще далі поширюють засяг мистця, а для його творів здобувають нову і ширшу публіку, то це не тільки випадкове явище культурної експльо́зії, — це немов початок якоїсь нової, досі небаченої золотой доби мистецтва.

Завдяки технічним винаходам у наш час справді дійшло до поширення духових вартостей. Культура стала масовим продуктом, доступним кожному. Але коли ближче придивитися, культура радше тільки розлилася тонкою верствою. І хоч вона покрила великі простори, вона неконечно пішла в глибину. Крім того, з поширенням та умасовленням культури прийшли зміни, що в майбутньому можуть мати величезні, і не завжди оптимістичні, наслідки. Їх сьогодні ще не можна в цілому збагнути, хоч їх контури вже тепер починають зарисовуватися. Нові репродуктивні засоби сповидно працюють на користь мистця і на користь споживача. У масовій механічній репродукції мистецтво дістало свого великого пропагатора, а споживач — великого помічника, що йому приносить і угодніє сприймання мистецтва. Але і мистець, і споживач часто не замислюються над тим і не здають собі справи з того, яку ціну вони мусять за це уже тепер платити; у майбутньому ця ціна буде ще набагато більша.

Завжди траплялися випадки, що під час концерту хтось не подолає дрімоти і голосно захропить. У присутніх це викликало обурення за порушення поваги імпрези і на довго залишалося темою дотепів та балачок. Сьогодні ніхто не дивується, ніхто не почуває за собою вини і не робить собі закидів, коли він у половині «Бранденбурзького концерту» задрімає, хібащо аж у ранці зауважить невилучене радіо. Ми кажемо, що це не концерт, тільки радіо-передача. Але ж це передача концерту. І в тому якраз справа, що нові засоби механічної репродукції та масової передачі відбирають від мистецького твору його святковість, його повагу і рамки, часто не заступні, щоб сприйняти будь-яке мистецтво. Сьогодні сотні мільйонів людей слухають і якоюсь мірою ознайомлюються з творами Баха. Важко сказати, яка була б його реакція на таку гігантську аудиторію. Чи він був би задоволений, чи, може, уважав би, що ця публіка завелика і зарізнородна? Чи він був би щасливий із своєї популярності? Чи, почувши вирваний із середини свого твору уривок, як музичне тло до комерційної реклами, він непомітно відійшов би і залишив би на ще 20 століття та зупинився б десь на початку 18 століття в Кетені, де він виконував функцію двірського капелъмайстра?

Нові механічні засоби поширили, з одного боку, мистецтво, а з другого, немов розводнили його і приспали зацікавлення ним. Масові репродукції мистецтва заспокоїли культурний голод людини, але, парадоксально висловившись, вони ограбили її з голоду і притупили її бажання та тугу за мистецтвом. А зачасті дози позбавили її насолоди, а передусім часу, потрібного для сприймання і перетравлення мистецького твору.

Через часте повторення мистецтво, як зрештою і все інше, блідне, буденіє і навіть втрачає свою основну причиновість. Краса є красою часто тільки тому, що вона рідка, коли вона блискавкою з'являється на монотонному тлі. Коли блискавку надто часто повторювати, вона перестає бути блискавкою. Вона перетворюється в монотонне блимаюче світло. А монотонне тло, якщо з нього ще залишилася решта, може переіменитися в чудесний акцент.

Від репродукування і від частих повторень мистецький твір об'єктивно не зміняється, але зміняється людина; а вона сприймає і визнає якість та силу мистецького твору.

Масова репродукція популяризує твір мистця і відкриває йому двері у споживача. Мистець, що погодиться співпрацювати з індустрією, має запевнену публіку, а з тим і все інше, щоб бути задоволеним з такого стану, який існує сьогодні. Серед навали замовлень, якими засипає мистця індустрія, він навіть не має часу замислитися і не зауважує, що його успіх випадковий — немов непорозуміння, немов парадокс і виняток. Це тільки підтверджує правило, що в нашій індустрійній добі не залишилося для мистця багато місця. Індустрія не потребує мистця. Вона тільки потребує кількох «тренуваних со-

лістів», і то не їх самих, а їхніх творів, які вона репродукує і робить з них масовий продукт. Комерція, засипаючи ним ринок, засипала і живого мистця, який зрештою створив цей продукт.

При великих накладках ціни на репродукції мистецьких творів такі низькі, що їх кожний може без труду набути. Грамофонна платівка дешевша, ніж квиток на концерт. Чи можна дивуватися і робити публіці серйозні закиди за те, що вона слухає концерт з платівки дома, а живий мистець або співає до порожніх крісел, або оспівує якості продуктів домашнього вжитку, або (якщо не хоче про них співати) взагалі перестає співати.

Мистець не народжується завершеним — він росте і розвивається ступнево. Один розвивається швидше, другий — поволіше. Але ніхто з них не може рости в ізоляції й у вакуумі. Мистець потребує місця для свого росту, як повітря він потребує публіки. Сьогодні він їх не має. Бо хто хоче слухати початкового співака, коли можна без труду пустити платівку і у власній хаті почути найкращу світову силу. Публіка, може, була б схильна потрудитися і піти на концерт; але це мусів би бути якийсь сенсаційний мистець: він мусить чимось (не конечно мистецькими якостями) вирізнитися — бути або дуже молодим, або дуже старим, або непересічно освіченим, або примітивом; він або мусить мати щось особливе, або якраз чогось особливого повинно йому не доставати. Словом, він повинен бути «сенсацією». Комерція знає, що пересичена мистецтвом публіка може сприйняти тільки сенсацію, і вона підсуває публіці таку сенсацію, бо це без порівняння легше, ніж знайти висококваліфікованого мистця. Нарешті, де його взяти?

Не маючи можливости природно розвиватися, молодий мистець вже на самому початку своєї дороги зданий майже виключно на випадок. Коли ж такий випадок не трапиться, його може створити преса і зробити з дебютанта таку величину, яка потрібна індустрії. Вийде штучний твір, але для індустрії це байдуже, бо вона не зацікавлена природнім ростом мистця. Так на сьогоднішньому Олімпі опинилися мистецькі величини, які прийшли туди різними шляхами; зате їхня діяльність буде спрямована в одному напрямі, який для них визначила індустрія, — у напрямі масового продукту. Вони співпрацюють з індустрією, часто не знаючи, що цим самі копають яму під собою. А якщо не під собою самим, то напевно під колегою-мистцем, а, може, навіть під мистецтвом — у такому розумінні мистецтва, яке про нього ми мали досі.

Подібне діється в кожній ділянці мистецтва. Візьмім, наприклад, пластичного мистця: його картина чи скульптура, репродуковані в пресі або в журналах, облітають земну кулю, і мистець, про якого вчора ще ніхто нічого не чув, робиться світовою величиною і розмовною темою дня. Слава, роздута несподівано як бальон до розмірів нашої планети, не перейшла потрібної проби часу і її не зумовила

громадська думка. Навпаки, ця слава накинена громадській думці часто тільки малою групою людей, деколи навіть тільки однією особою — т. зв. спеціалістом. Але його спеціалізація ніколи не співмірна з гучномовцями, що проголошують його думки, ані з мільйоновими тиражами газет, у яких він висловлює свою думку. Як реагує на це публіка? Ніяк не реагує. Преса (як зрештою і всі інші засоби масової репродукції) — це не діалог. Це — монолог. А публіка може тільки прийняти або не прийняти рішення. Їй не залишено іншого вибору. Те, що деколи виглядає як діалог або як дискусія в пресі, — це тільки суперечка про те, хто уповноважений або хто більше кваліфікований вести монолог, а хто ні.

А що, коли автор монологу помилиться? Помилки лежать у людській природі. Люди часто помилялися. Нераз вони довго вірили в засліпленні, аж час відкривав їм очі і показував, що це були помилки. Але колишні помилки, якщо їх публічно висловлено, мали засяг тільки фізичної сили людського голосу. Колись людина ще могла навіть із задніх лавок піднести свій голос і почати діалог. Як можна сьогодні починати діалог з гучномовцями? Або який діалог можна вести з радіопередачею?

Засоби масової механічної репродукції, які могли б так багато зробити для поширення культурних та мистецьких вартостей, силою обставин і власного характеру зцентралізувалися та стали знаряддям пропаганди, а то й просто диктатури, проти яких людина безсила. Ця пропаганда така настирлива і при цьому така рафінована, що ми часто й не завважуємо, як вона ограбує нас з решток нашої приватності. У кожному пору дня і ночі входить до вашого помешкання непрошений гість — продавець мила або якогось іншого продукту для домашнього вжитку; донедавна чути було тільки його голос, а тепер вже бачимо також його обличчя. Ви можете не любити його влізливості, але телевізійна програма подбає вже про те, щоб ви не пробували відвернути від нього свого зору. Ви не тільки слухатимете його, але проти власної волі виконуватимете його бажання. Коли ви опинитесь розгублені в крамниці і не знатимете, який товар купувати, ви купите той, що його дораджував вам ваш непрошений гість. Людина майже погодилася з цим усім. Вона не тільки безсила протиставитися цьому всьому, але вона й сама, мабуть, мусить брати участь у цьому і докидати свою частинку до снігової кулі, що котиться кудись у невідоме.

Коли ми при пластичному мистецтві, візьмим ще один приклад. Молодий мистецтвознавець тількищо закінчив студії, він повний запалу та ідеалізму, він ще вірить, що компроміс — не обов'язкова умова людської дії. Він зустрів молодого, невідомого ще, мистця і відчув, що в ньому закладений великий потенціал. Він хоче поділитися з людьми своїм спостереженням та відкриттям. Він рішив проаналізувати його початкові твори і написати про нього студію. У за-

палі він написав її, але не мало був здивований, коли видавництва одне за одним відмовлялися її надрукувати. Відмови видавництв були не тільки чемні, але й щирі. Дістаючи назад свій рукопис, він знаходив дописку, що видавництва не можуть публікувати книжок про невідомих ще мистців, бо такої книжки ніхто не купуватиме. Чи можна видавцеві брати за зле, що він турбується матеріальною сторінкою видавництва? Чи можна робити серйозні закиди молодому мистецтвознавцеві, коли він після першого розчарування й удару, по довгій та терпкій перерві відкладе свій рукопис і почне писати студію про більше відому особу? Тепер він убиває за одним пострілом двох зайців: має запевненого видавця, а через популяризацію й так заппулярної постаті починає успішно популяризувати також своє власне ім'я. Тому, коли переходить біля книгарень, які спеціалізуються у нових мистецьких публікаціях, мало що не щотижня можна побачити у вітрині нову книжку про... (не важко вгадати) — про Пабльо Пікассо. Це — не студії про мистця, це не популяризація його імені. Це — радше поцілунок смерті. Такі книжки появляються сьогодні і появлятимуться завтра у великих тиражах, навіть якби вони в більшості мали бути тільки повторенням і, об'єктивно взявши, на них вже не було б потреби. Це — вже масовий продукт, а індустрія зацікавлена тільки ним, все інше лежить поза її увагою.

Завдяки механічній репродукції індустрія щораз більше поширює свій засяг: видаються величезні наклади книжок, газет та журналів, а самі видавництва перемінюються на щораз більші і складніші організації. У цьому лежить додаткова перешкода для індивідуальної творчості, додаткова «вода на млин» масовості. Великі видавництва — це величезні організації, які затруднюють безліч людей: кожний з них виконує тільки дуже вузьку частину роботи і не може мати впливу на цілість; це — спеціалісти окремих ділянок. Координація їхньої праці — це постійні компроміси, яких у таких випадках важко уникнути, вони часто творять тільки пересічну цілість.

Великі тиражі призначені для великої кількості читачів. Видавець мусить дбати про те, щоб книжка мала успіх. Іншими словами, щоб масовий читач купував її. Нагадаймо, що успішну книжку називають «bestseller-ом». Якби читач не купував книжок, це спричинило б руїну для видавництва. Тому видавець не може ризикувати і при своїх рішеннях керуватися власними уподобаннями та власним смаком. Він мусить керуватися уподобаннями та смаком широкої публіки. Але як довідатися про смак цієї публіки? Вона ж не має ні свого речника, ні апарату, через який вона могла б висловити свої смаки і бажання. Видавець може тільки здогадуватися про це. Але це справа не легка. Бо публіка — це безліч індивідуальних смаків та уподобань. Чим вона ширша — тим різномодніша. При шуканні якогось спільного знаменника важко обминути спрощень. Інтенсивною реклямою можна тільки частково нагнути публіку до даного твору. Для видавця далеко

легше та простіше нагнути автора до публіки — впливати на нього, щоб він пристосовував свій твір до читача. І він часто робить це. Коли авторові крила надто висовуються на боки, видавець сугерує йому їх дещо втягнути, а коли ці крила заширокі і не вміщаються у спроможність бути сприйнятими читачем, тоді їх треба підтягти або, якщо немає іншого виходу, цілком відрубати.

Часто видавці навіть не мусять нагадувати авторам про ці речі. Автори — люди тонких відчуттів. Вони знають, що їхній твір призначений для читача. Тому вже під час праці вони несвідомо або напівсвідомо беруть це все до уваги. Так непомітно між автором-мистцем і індустрією створюються тиха співпраця та взаємний обмін. Індустрія популяризує ім'я мистця, а він у заміну оформлює для неї її ідеал. Цей ідеал ясний. Але індустрія наразі ще не вміє ні писати, ні малювати, ні компонувати музику, хоч цей стан не триватиме довго. Компютери вже починають діставати надхнення і несміливо пробують писати поезії. Наразі індустрія ще змушена звертатися за допомогою до мистців, хоч вона їх ненавидить за їхні примхи та їхній індивідуалізм, для якого вона не має жадного розуміння. Індустрія щедро винагороджує мистця за його співпрацю, але вона ставить йому не менші вимоги: мистець повинен створити для неї такий твір, що розмножений, мусів би задовольнити кожного. Але це — не така вже легка справа. Треба брати до уваги тисячі можливостей і з них витягати якусь одну пересічну. У пошукуванні цієї пересічної мучаться і автори, і видавці у свідомості, що також і читач буде мучеником. Бо твір, що має на меті задовольнити кожного, не задовольняє нікого. Але індустрія іде до свого ідеалу з твердою послідовністю. Вона і не думає йти з мистцем на компроміс чи на будь-які поступки. Вона не зацікавлена в тому, щоб задовольняти автора або публіку. Це все — вчорашні вимоги, це все — анахронізми. Сьогодні мистецький твір має виконати одну вимогу: він повинен надаватися до репродукування у кінцевій стадії, він повинен стати масовим продуктом. Він має задовольнити тільки індустрію.

При масовій репродукції мистецтва виникла потреба, з одного боку, пристосувати твір до широкої публіки, а, з другого, нагнути публіку до твору. Так відбувається подвійне обтесування: обтесати мистця і його твір до розмірів та спроможностей сприймання публікою, і настирливою рекламою нагнути публіку до твору. У результаті пошкодовані і ті, і ті. Публіка втрачає багатство індивідуальних відмін, а мистець свою спонтанність, свободу, як також часто й власну совість.

Хіба тільки десь у малих народів із слабо розвинутими видавництвами, де тиражі не великі, де ніхто не очікує ні великих прибутків, ні не боїться великих втрат, видавець ще може дозволити собі піти за голосом свого переконання та власного смаку і видавати книжки, неконечно стовідсотково певні щодо прибутку. Він ще вільний і може робити сміливі рішення. Зовнішній тиск і утилітарна доцільність ще

не стоять як перешкода на шляху його шукань та експериментів. У т. зв. недорозвинених країнах людина ще має чи не останню нагоду вільно висловлювати свої думки та мрії і мати безпосередній контакт з іншою людиною; коли ж ці країни «заплутаються» у цивілізацію, людина може втратити не тільки контакт з іншою людиною, але разом з цим також і свої власні мрії, думки та сни.

Розвиток індустрії і механічної репродукції потягли за собою зміни в усіх ділянках життя. Щоб не поширювати теми, я навмисне обмежив її питанням мистецтва. Коли я тут коротко зупинився також на деяких прикладах з-поза мистецтва, то тільки тому, щоб показати, що явища ніколи не появляються відірвано. Мабуть, не є випадком, що з розвитком централізованої індустрії виникали також централістські (тоталістські) режими. На зразок індустрії, що репродукує один вишліфований твір і розмножує його як масовий продукт, у наш час виринали пропозиції, щоб у подібний спосіб розв'язати також міжлюдські відносини — репродукувати одну постать, її волю, її бажання та її смак, а це все помножити і підставити під кожен одиницю суспільства, щоб у той спосіб створити суспільство монолітне.

Ці спроби й намагання розв'язати міжлюдські відносини на зразок індустрії є немов би шуканням у кожній ділянці життя відповідника нашого часу, є свого роду оркестрацією нашої індустріальної та механізованої доби.

Індустріялізація доосновно змінила форми життя. Люди почали гарячково шукати виходу з нової ситуації: вони думали, що щастя або нещастя сьогоднішньої людини залежить від того, хто керує індустрією і є її власником, у чийх руках знаходиться продукція. Сьогодні ми вже маємо деяку перспективу і можемо сказати, що ні одна з суспільних систем не розв'язала основних питань стосунку людини до індустрії, до її масової продукції. Без огляду на те, в чийх руках індустрія знаходиться, вона однакова всюди і своєю уніформністю, і масовістю.

Наслідки індустріялізації та масової продукції далеко глибші, щоб їх можна розв'язати такою або такою власністю, чи таким або таким контролем продукції. Коли ж ці питання приносять людям турботи, це — турботи іншого роду. Незадоволення робітника впливає сьогодні не так з приводу низької платні (вона принаймні на Заході досить висока), але в наслідок того, що індустрія відсунула його набік. Тепер робітник не бере участі у творенні, він зредукований, так би мовити, до становища обсерватора, який збоку приглядається, як прецизна та складна машина монотонно репродукує один і той самий продукт. Машина значно облегшила людині працю, але одночасно вона забрала від людини почуття участі у творенні, а з цим і почуття людської гідності, — машина бо постійно нагадує людині, що вона, машина, під кожним оглядом переросла її.

Нові винаходи принесли людині багато вигод. Індустрія значно скоротила її робочий день. Виглядало б, що людині повинно б залишитися більше часу для її культурних потреб. Тим часом людина ще ніколи не поспішала так, як сьогодні; їй ще ніколи так не доставало часу, як тепер.

Засоби механічної репродукції уможливили людям сприймати мистецтво, вони принесли його людям до їх власних хат. Там тепер пишуться цілі бібліотеки грамофонних платівок — уся світова музична спадщина. У розкішно виданих альбомах є чудові репродукції мистецтва всіх часів, не говорячи вже про те, що сьогодні через дешеві видання кожному доступна вся світова література. Це створює ілюзію культурного піднесення, тим часом люди не мають можливості цим усім користуватися. Вони не мають часу, вони зайняті, вони завжди кудись поспішають, вони біжать до бюр і на виробництво, щоб там обслуговувати машину, яка в свою чергу мала б обслуговувати їх, облегшувати їхній труд і звільняти їхній час для т. зв. вищих цілей. Цими вищими цілями показалися — самі машини.

Індустрія через свої засоби масової механічної репродукції відсунула набік також мистця. Коли взяти до уваги повинь грамофонних платівок, радіопередач, телевізійних програм, кінофільмів, важко навіть уявити собі, як мало залишилося місця для живого мистця-музики. Або який маленький відсоток оригінальних картин видно серед повні репродукцій?

Якби масова механічна репродукція принесла з собою тільки те, що відсунула мистця набік і, як кажеться, забрала від нього хліб, це була б умовно ще невелика біда. Це були б недоліки тільки на одному відтинку, і цьому можна б ще якось зарадити. Але масова репродукція принесла з собою далеко більші зміни на всіх відтинках нашого життя.

*

Коли міркування звучать дещо песимістично і викликають сумнів та недовір'я до поступу, то це не означає, що людина мала б зректися своїх винаходів і повернутися назад у т. зв. «добрі старі часи». Бо нарешті, де ці добрі часи? Чи вони були 100 років тому, чи 200, чи більше? Кожна доба була колись новою і викликала недовір'я попередників. Ми не знаємо, чи того, що нас лякає і на що сьогодні ми дивимося з відразою, завтрішня людина не прийме як щось цілком природне та близьке їй. Ми також багато чого прийняли, що лякало наших попередників. Якби сьогодні пустити людину з-перед 100 років на нашу рухливу та галасливу, осяяну барвними неонами вулицю (це навіть не мусить бути Нью-Йорк), ледве чи вона повернулася б з свого проходу без нервового шоку. Найправдоподібніше вона повірила б, що за якісь свої минулі гріхи вона попала в пекло. Це все ми акцептували, це все для нас уже природне чи майже природне. Дехто навіть бачить у цьому своєрідну красу.

Змінилися форми життя, а з ними змінилася й людина. Людина пройшла багато змін: уся її історія — це постійна трансформація її самої. На кожному щаблі історії людина була примушена конфронтувати себе з своїми власними винаходами. Вона завжди стояла тоді перед альтернативою: або ґрунтовно себе змінити і пристосувати себе до нових умов, або втікати в носталгію та минуле. Але така втеча завжди була найгіршою розв'язкою будь-якої ситуації, а носталгія — найгіршою з утеч. Носталгія не може стримати поступу. Проти майбутнього, яким незвичним та непевним воно нам не виглядало б, ніщо не може встоятися. Щораз частіші смертні випадки на наших шляхах цілком не відстрашують людей від їзди автомашинами. Вони їздять та далі їздитимуть і шукатимуть швидких і ще швидших, а разом з цим і небезпечніших, засобів подорожування. Це лежить у характері людини. І, мабуть, немає сили, яка могла б це змінити.

Людина не може повернутися назад; це було б проти її власної природи. Але тепер більше, ніж колинебудь передтим, вона мусіла б налагодити свій стосунок до нової ситуації, в яку поставили її власні винаходи.

Не так легко зробити це, як сказати.

Проти надпродукції матеріяльних дібр, яка вже не раз грозила захитати економічну рівновагу західних країн, ужито різні протизаходи. А проти переситу населення спонтанно застосовано універсальну дієту. Це — сьогодні, мабуть, найпопулярніше слово і найулюбленіша тема для розмов, принаймні на тому континенті, на якому нам доводиться жити.

Може й споживач культури буде змушений одного дня подумати про дієту? Вже сьогодні існує багато ознак переситу, а культурна та мистецька надпродукція в багатьох випадках уже очевидна. Але «духова дієта», як перший засіб налагодження відносин між мистцем і публікою та засобами масової механічної репродукції, це не вимога, щоб завести цензуру. Цензура часто є тільки додатковою реклямою, захоотою для забороненого плоду. «Духова дієта» була б тільки вимогою щодо більшої свідомости та розуміння у споживача, вимогою щодо більшої перебірливости, а, може, й стриманости. Застосовуючи таку «дієту», споживач втратив би не тільки дещо з «своєї ваги» чи отяжіння, але також впливав би цим на індустрію і примушував би її дбати про більш якісні продукти. Без такого тиску індустрія ніколи не буде в стані задовольнити змінні потреби живої людини. Бо коли так уже є, що сьогодні нас мають годувати репродукціями, хай вони будуть репродукціями зразків найвищої якості. Коли людина почне налагоджувати свої відносини до масової механічної репродукції, вона буде змушена застосувати також й інші засоби, постійно маючи на увазі, що винаходи існують для я людини, а не навпаки.

Іншими словами, вона мусить дбати, щоб винаходи не перемагали над винахідником.

ПУБЛІКАЦІЇ

МИКОЛА ЄВШАН: ІВАН ФРАНКО

НАРИС ЙОГО ЛІТЕРАТУРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

(З а к і н ч е н н я)

V

У своєму нарисі я не спинювався досі ані на громадській, ані на науковій та публіцистичній діяльності Франка, а без їх обговорення образ Франка не може бути повний. Відсилаючи читача до інших, спеціальних праць у тім напрямі, я тільки зазначую тут те, що мені потрібне для повноти і тягlosti малюнку.

У 1890 році Франко заснував разом з Павликом «Народ», орган радикальної партії, який залишається під патронатом Драгоманова. Хоч орган і його ведення опинюються остаточно в руках Павлика, але Франко мусів бути близьким його співробітником і віддавати йому багато часу. Не менше часу відбирали інші справи новозаснованої партії, в якій він мусів брати близьку участь. Тим часом на хліб мусить заробляти, працюючи постійним співробітником у редакції «Kurjerka Lwowsk-ogo» і таким чином втягається щораз більше в тяжку, щоденну, журналістичну працю, яка не може сприяти нормальному розвиткові ніякого таланту. Крім того, Франко не покидає своїх наукових зайнять, в 1894 році здобувається навіть на рішучий крок і їде до Відня, звідки вертається як доктор філософії. Ці всі наукові старання Франка мали йому принести наукову кар'єру, власне катедру української літератури у львівському університеті, де він у 1896 році виголосив був навіть габілітаційний виклад про «Наймичку» Шевченка. Але його політичні вороги використали зручно його минувшину з дворазовим сидженням у тюрмі — і Франко катедри не дістав і мусів задовольнитися кар'єрою «приватного» вченого аж до нинішнього часу.

Згадую про ті факти, бо вони пояснюють продукцію Франка, як белетриста, за весь той час, аж під кінець 1898 року, коли він опинився серед досить нових обставин, відсвяткувавши ювілей своєї 25-літньої літературної праці. Вже при побіжному перегляді літературних і белетристичних праць Франка того часу маємо враження, що вони створені неначе в антракті якоїсь іншої, поважнішої праці, яка виповнює весь час — або при нагоді, по дорозі, що

так скажу, інших зайнять. Це так само, як поміж двома більшими працями робимо «для віддиху» якусь меншу. Якби там не було, одно бачимо: літературна праця Франка, хоч не така мала щодо кількості, знаходиться весь той час на другому плані.

В оповіданнях та повістях Франка тієї доби бачимо неначе продовження його зайнят'я публіцистичних. Тут він ще залишається давнім Франком, кінчить говорити те, чого не договорив у статтях, порушує живі та актуальні питання і не журиється зовсім про їх літературне оброблення. До того й не завжди закінчує їх, і «Основи суспільности», друк яких розпочався в «Житті і слові», й досі залишилися незакінченими. Казка «Без праці», — це переведення доказу, що фактично людина, не працюючи, не може жити і що всіякі її мрії про рай «безробіття» зникають з хвилиною, коли Іван дістанеться до такого раю. А повість «Для домашнього огнища» — дискусія на тему основ подружого життя. А втім порушено тут стільки дразливих питань, стільки ран сучасного великомиського родинного життя, що до написання тієї повісти треба було відваги і багато такту, аби не натрапити на закид «неморальности». Але тепер Франко сміло приступав до любої теми чи питання. І певною рукою приступав до їх оброблення в белетристичній формі. Перо його набирає певности, яку дає тільки великий досвід життєвий. Він може тепер вільно приступати навіть до найтемніших закутків життя, знає їх, уміє зайняти відповідне становище, поставити діагносту, — дозволяє собі на гумор і сатиричне трактування тем. Де тема занадто дразлива — зробити її неначе видумкою, заховає жало, аби тим ліпше відтак вколоти. Одним словом, близькість, в якій Франко стояв до життя весь час, його публіцистична та денникарська діяльність вплинули досить виразно на його белетристику, дали їй нерв, актуальність...

Новиною для Франка в тій добі — його діяльність драматурга, яка коло середини 90-их років була досить оживлена. Майже всі драми відбивають у собі характер і напрям його тодішніх наукових зайнят'я — історично-літературних та етнографічно-фольклорних. Отже «Сон князя Святослава» та «Камінна душа», друковані в «Житті і Слові», недруковані ще досі драми «Рябина» — з сучасного життя, та «Саламейський вїт» — перерібка з Кальдерона, накінець найголосніші і не раз ставлені в театрі: «Украдене щастя» та «Учитель». Ці дві останні принесли авторові найбільший успіх і в свій час були ондними з найкращих точок у репертуарі українського театру в Галичині. Одначе драма взагалі не була полем, на якому талант Франка міг розвинутися, і крім ще двох одноактів, написаних уже на початку цього століття — «Будка ч. 27», «Майстер Чирняк» — Франко більше драм не писав і від театру відвернувся. Бо драматургія — це зовсім окремий для себе світ. Можна працювати рівночасно і з однаковим успіхом на найріз-

народніших полях, бути ліриком, повістярем, публіцистом, ученим, — але коли драматург, то вже весь із цілою душею мусить віддатися драмі. І лише ті, що тільки як драматурги працювали, здобули те, чого хотіли, і мали успіх. І тут не відіграє ніякої ролі ані артистична культура, ані інтелігенція — а просто талант у тому напрямі.

Знову збірка поезій завершує той період діяльності Франка. Це — «Мій Ізмарагд», виданий вже в самім ювілейнім — 1898 році.⁹⁾ Передмова до тієї збірки настільки цікава та важлива своїм змістом і тією «сповіддю», яку дає автор, що я повторюю тут деякі її уступи. «Мені давно хотілося — пише Франко — написати подібну книжку тією мовою, яка на теперішнє покоління повинна робити враження, багато дечим подібне до того, яке на старих русинів робила мова церковна, — то значить мовою поезії. У поетичній формі я бажав подати сучасному руському читачеві ряд оповідань, притч, рефлексій і інших проявів чуття та фантазії, теми котрих черпані з різних джерел, домашніх і чужих, східних і західних, та котрі проте в'язались би в одну органічну цілість не якоюсь одною тенденцією, не одною догмою релігійною, чи естетичною, а тільки спільним діяпазоном морального чуття і темпераменту, через який пройшли, поки вилилися в ту форму». Це вияснення характеру збірки, яка мала наслідувати збірку поучень та оповідань, звану в старій Русі як «Ізмарагд». В рами токої збірки поет міг дати «популяризацію багатого скарбу поезій та життєвої мудрости» нашого старинного письменства, але також чисто сучасні мотиви, які маємо зібрані в розділах: «Поклони», «По селах», «До Бразилії». Формально тут Франко займає те саме становище, що і в збірці «З вершин і низин», круг його поетичних інтересів поширшав, але не змінився, він залишається тим самим запаленим суспільником і ученим. Але в суті речі — як далеко він зайшов від 1893 року! Скільки чисто філософічної задуми і поглиблення він вніс в ті стрічки, «правдиві Smerzenskinder», які збирають досвід усього його життя! «А тобі, любий брате, чи люба сестро, що читатимеш оті рядки „не мудрствую лукаво“, бажаю того душевного спокою, того м'якого, ніжного, щирого настрою, який знаходив я, складаючи серед болю і тяжкої призоти оті прості, часто скорбні, іноді може сухо-навчаючі та моралізаторські вірші. Коли з них упаде в твою душу хоч крапля доброти, лагідности, толеранції не тільки для відмінних поглядів і вірувань, але навіть для людських блудів, похибок і прогріхів, то не даремна буде моя праця...» Так пише автор, звертаючися до читача. А накінець: «Жорстокі наші часи! Так багато недовір'я, ненависти, антагонізмів намножилося серед людей, що не довго ждати, а будемо мати (а властиво вже й маємо) формальну релігію, основу на догмах ненависти до клясової боротьби. Признаюся, я ніколи

⁹⁾ У 1911 році вийшло її друге, майже вдвоє побільшене видання, п. з. «Давне й нове».

не належав до вірних тої релігії, і мав відвагу серед насміхів і наруги її adeptів нести сміло свій стяг старого, щиролюдського соціалізму, опертого на етичнім, щиро-гуманнім вихованні мас народних, на поступі й загальнім розповсюдженні освіти, науки, критики і людської та національної свободи, а не на партійнім догматизмі, не на деспотизмі проводирів, не на бюрокартичній регламентації всієї людської будучини, не на парламентарнім шахрайстві, що має вести до тої „світлої будучини” . . . »

Так говорить Франко, пройшовши 25 літ по тернистій дорозі своєї літературної, громадської та наукової праці. Який голос, який його тон! Очевидно, інтенції, які мав при укладанні своєї збірки, виконав, дав те, що хотів, і збірка робить відповідне враження. Не так самим виконанням, не блиском пера, ані віршів самих, а тою моральною силою та повагою, яку тут вложив. Тут Франко показав, як переріс самого себе і сучасне покоління, як далеко зайшов наперед і відбився в результаті від суєти сучасного життя, від того гамору, яким жили і живуть партії, гуртки і окремі люди. І тут на тій сповіді поета, яку він зложив у «Мойм Измарагді», можна замкнути ще одну карту його діяльності, поки перейдемо до дальшої — найновішої.

VI

Та найновіша доба діяльності Франка припадає на час після його ювілею, відбутого в 1898 році. Як я вже згадував, той рік змінив його становище серед суспільности і навіть його особисте життя. Він мав нагоду під час ювілейного свята, яке відгомоном перейшло не лише по Галичині, але і по російській Україні, переконатися, що здобув собі досить сильний ґрунт під ногами, особливо в серцях молоді. То одно. А друге, те, що тепер він нарешті знайшов терен, відповідний для проці і міг розвинути вповні свої сили. В час найбільшої кризи духової, коли він крикнув був „Nie kocham Rusi“ засичали, правда, злі духи серед галицької суспільности, ті, які ждуть слабої хвилі у велення та підслухують його самотні, гіркі думи, — але бойкоту тепер ніхто не був би відважився розпочинати. Нарешті песиголовцям були заткані роти, вони були примушені, коли не до мовчанки, то бодай до оглядности в своїх виступах. Франко міг мати нарешті більший спокій і розвинути якнайширшу літературну діяльність.

Перше всього він мав забезпечене місце для своєї наукової праці у виданнях «Наукового товариства ім. Шевченка» і праця та була тепер систематична, постійна. Франко енергійно станув при боці правдивого організатора товариства і його наукової роботи — проф. Грушевського, і товариство стало скоро центром культурної праці для всієї України, згуртувало цілий ряд молодих енергійних людей. А відтак він мав «Літературно-науковий вістник», як лиш той журнал

почав виходити, на початку 1898 року. Тут Франко став не лише постійним, найбільше з усіх плодотворним співробітником, але й редактором, разом з проф. Грушевським та В. Гнатюком. Можна сказати, що з заснуванням того журналу прийшла нова літературна хвиля в Галичині. Цілий ряд молодих, початкуючих авторів, поетів, белетристів, публіцистів згуртувався коло журналу — і тепер літературний рух закипів не на жарт. І Франкові припала в тім житті не мала роля, як організаторові. Літературна молодь не мала до кого іншого звернутися, як тільки до нього, і гуртом обступила його. І цікаво: Франко добре почув себе серед тієї атмосфери, до молоді поставився вповні прихильно, навіть по-приятельськи, в усіх його тодішніх працях звучить прихильність до неї, симпатія до нової літературної хвилі, до нових напрямів, які почали діставатися до української літератури. Що більше: Франко сам стає до певної міри пропагатором модерних напрямів. Пропагатором постільки, що систематично старається знайти українську публіку — в цілм ряду літературних характеристик — з найновішими творами авторів сучасної Європи, перекладає їх в цілості або в уривках. Оскільки він пішов наперед у своїх теоретичних поглядах на справи літератури і мистецтва — доводять його статті «Із секретів поетичної творчости».¹⁰⁾ Головна їх прикмета: толеранція для найрізноманітніших напрямів і течій. Але видно, що їх автор іде з життям сучасним, слідить за ним і хоче його розуміти. Тому зближення його до молоді генерації тодішніх наших літераторів, взагалі прихильна оцінка їх початкових виступів. І відтак, коли Єфремов наробив крику своїми «Замітками читача», — «В пописах нової красоти» («Кієвская Старина», 1902), — Франко став у своїй дискусії з Єфремовим на оборону молодих літераторів. Він писав тоді: «Головна їх (белетристів) задача лежить у тому, як казав колись Шекспір, бути дзеркалом часу, малювати людину в її суспільному зв'язку і в тайниках її душі, давати сучасності і потомності те, що Золя називав «людськими документами» в найширшій значенні ського слова».¹¹⁾ — В таку широку програму очевидно мусіли звійти і молоді письменники, бо те, що вони давали, було дзеркалом часу і «людськими документами» так само, як праця улюблених Єфремовим авторів.

Але Франко не любив, коли його ідентифіковано з тою «Молодою Україною», коли ставлено його в один ряд з молодими авторами або названо його представником якогось «напрямку», яким гордились наші літератори. Він вповні заховав свою самостійність і за неї готовий був вести дискусію на всі фронти. А вже майже іритацію справляло йому, коли хтось — подібно, як ще давніше зробив Щурат з «Зів'ялим листям» — з деяких партій його творчости робив задалекосяж-

¹⁰⁾ «Літературно-науковий вістник», 1898.

¹¹⁾ «Літературно-науковий вістник», 1903, том 21, стор. 119.

ні висновки і охрещував його епітетом «декадент» . . . Він весь час уважав себе не за «епілог», а за «пролог», весь час горів неначе серед маси нових плянів, найрізномродніших задумів, жив у будуччині, і ті всі його задумані пляни праць не давалися підвести під ніякий напрям, ані літературну школу. З того боку цікаве його поетичне credo, звернене на адресу Миколи Вороного до всіх тих, що домагаються пісень:

«без тенденційної прикмети,
без соціального змагання,
без усесвітнього страждання» . . .

Отже відзивається Франко¹²⁾:

«Ні, друже мій, не та година!
Сучасна пісня — не перина,
Не госпітальнее лежання, —
Вона вся пристрасть і бажання,
І вся вогонь і вся тривога,
Вся боротьба і вся дорога,
Шукання, дослід і погоні
До мет, що мчать по небосклоні.
Не думай, як поет покине
Загальних питань море сине,
І в тихий залив коло серця
Порине, мов нурець заб'ється,
Що там він перли і алмази
Знайде блускучії, без скази,
Знайде тепло і розкіш раю,
І світло й пахощі без краю.
А як знайде гідкії черви
І гіркість сліз, розбиті нерви,
Докори хворого сумління,
Прокляття свого покоління,
Зневіру чорну, скрип розстрою,
То що почать з такою грою?
Чи мають нам мішати поети
Вогонь Титана й воду Лети?»

Життєвий досвід Франка, як бачимо, вплинув рішаче на його творчість. Він не може знести того парткуляризму, який почали виявляти молоді автори в своїх домаганнях до мистецтва та літератури, і на цьому пункті він нарешті розходиться з ними. Розходиться не по-доброму, бо гостра критика Франка гурту, що назвав себе в 1906 році «Молодою музою» і вважав себе представником нової поезії, порізнила його з молоддю літературною і збудила жаль до

¹²⁾ „Semper Tiro“. Збірка поезій, 1906, стор. 16.

нього. А втім у літературному житті галицької України починається упадок, ослаблення пульсу.

Я вважав за вказане навести отих кілька моментів, бо вони не тільки ілюструють літературну діяльність Франка в останнім її періоді, але дають також змогу краще в ній орієнтуватися. І тепер тільки залишається коротко подати її результати. Знову спинимось лише на найважливіших речах.

В «Літературно-науковому вістнику» Франко концентрує всю свою критичну і літературну діяльність за 1898—1908 рр. Не вийшла, здається, ані одна книжка журналу за той час без того, щоб вона не принесла новелі, повісти, поезії, перекладу, наукової або публіцистичної статті, рецензії з-під пера Франка. Те все, за винятком публіцистики і деяких наукових праць та характеристик, Франко видавав відтак окремими томами, головну у «Видавничій спілці». Взагалі тепер Франко починає досить пильно займатися виданням своїх творів, заходить ся колом нових видань старих творів, редагує їх наново та підбирає систематично. Збірки новель містять, крім нових речей, і передруки старих, взятих із збірки в «Поті чола» або ще ніде не друкованих окремо. «Полуйка», «Сім казок», «На лоні природи», «Місія, чума, казки і сатири», «Маніпулянтка», «Батьківщина», «Малий Мирон», «Добрий заробіток» — отсе збірки оповідань, які вийшли за той час, приносячи в більшій частині зовсім новий матеріал. Взагалі — це ті самі «галицькі образки», які автор задумав ще в молодості; але сам Франко не старасться додержувати ні систематичности, ні одного плану. А втім він не дозволяв би йому тепер на оброблення деяких історичних тем (правда, з історії Галичини, як «Герой по неволі», «Різуни») та інших новель, які він трактує більше, що так скажу, о с о б и с т о, а не як суспільні образки («На лоні природи», «Сойчине крило»). Зв'язок з біжучим життям, який був в новелях з циклу «В поті чола», значно послаб, майже урвався в цих новелях, — вони с и л ь н о відбивають у собі особистий настрій автора або характер його наукових занять та інтересів. З них бачимо невичерпану пам'ять того всього, що він колинебудь бачив, зустрічав і пережив. Він не потребує бути залежним від своєї фантазії, не шукає за мотивами і темами, він просто оповідає, неначе позбувається якогось баясту, який назбирався в його пам'яті і не дає спокою або місця для інших, нових вражень. Оповідання йде рівно, без ніяких хитрих видумок, просто, без афектації і силування захоплювати читача. Франко пише так, що читач мусить приймати ті оповідання як щось само собою зрозуміле. В цьому спокої оповідань, в їх рівній бесіді, в простій композиції — вся сила Франка. Тим способом він не заплугоє проблем, про які хоче говорити, не висуває нічого проблематичного, що могло б дезорієнтувати читача, ставить справу я с н о, просто. Від часу до часу почується тільки якийсь дивний для його психіки тон, відізветься чужа струна,

і бачимо, що вона перетягнена, не звучить гармонійно з іншими.

Зовсім виразно відзиваються ті струни в повістях Франка, а саме в «Перехресних стежках» (1900) та «Великім шумі» (1907). Обидві вони роблять пригноблююче враження своїм настроєм. Я сказав би, якийсь «надприродний» елемент втискається в ті повісті, розбиває їх композицію і, хто знає — чи не самі творчі задуми автора. Зовсім певно в «Перехресних стежках» автор не мав цілі знеохотити читача до суспільної праці, яка ніколи не переставала бути головним ідеалом Франка. А прецінь настроїв героя повісти — в результаті безнадійний, він зовсім безсилий супроти тих усіх фактів, які йому стають колодою на його життєвій дорозі і в його праці. І повісті кінчяться безнадійно, тріумфом якоїсь демонічної вбивчої сили. Що це за настрої? Або, що це за настрої, в якому Франко писав «Великий шум», власне кінцеві розділи тої повісти, які ділають на читача, як повна грози, містична візія? Це неначе настрої чорної меланхолії, де чорні ворони залягають небо; настрої, який знаходить на душу несподівано, здавлює її як спазм і кладе перед очі дикі, страшні візії. І тому я кажу, що ці повісті, яке б сильне враження вони не робили, викликають у читача небажані реакції. Небажані, очевидно, для цілості концепції тих творів, особливо в «Перехресних стежках». У результаті переконаємося тут в одному по прочитанні цієї повісти: коли особисте щастя людини знищене, тобто коли надії на це щастя пропали, пропадає також весь розмах до суспільної праці. Можна її трактувати тоді, як «песій обов'язок», вона може дати забуття особистого горя, приспати на час голодну душу, — але вона не може дати внутрішнього задоволення, дати зміст життю. Бо в душі буде весь час щеміти, щось домагатися свого вислову, щось буде вічно таємною журбою.

Коли перейдемо тепер до лірики Франка за останню добу, побачимо те саме розладдя, той самий настрій, лише в сильніших висловах, в більше згущених образах. Ось збірка: «Із днів журби» (1900), яка дала деяким людям нагоду говорити про упадок духа і енергії у Франка. «Ні, я ще не песиміст», — говорить поет. І бачимо, думка справді жива, напружена, бадьора, сталева, не видно ніякої податливості. А разом з цим чуємо, читаючи збірку, як щось ворухиться на дні поетової душі, щось щемить, як «дитя голодне». Поет з запалом говорить тут про суспільну працю, пише їй просто дитирамб, як праці, «що одна лиш може заповнить життя людини». Але разом з цим бринить постійно між стрічками скорбна нотка, чути якусь гірку філософію поета, настрої, який остаточно виливається в слова:

«Я не скінчу тебе, моя убога пісне,
в котру бажав я серце перелить,
і виспівать чуття важке та млісне,
все, що втіша і все, що веселить,

всі радощі шаленого кохання,
все пекло мук, що й досі грудь в'ялить.
Мої ви сльози і мої зітхання,
і пестоці короткі й довгий жаль,
надії і зневіри колихання,
не перелити вже мені в кришталь
поезії, немов вино перлисте,
ні в римів блискітливую емаль!
Мов дерево серед степу безлисте
в осінній бурі б'ється і скрипить,
і скрип той чує поле болотисте, —
оттак душа моя тепер терпить
слаба, безкрила, холодом пририта,
мов ластівка у річці зиму спить»...

І то не одноразовий настрій тут пробивається. Це настрої постійний, який почався ще з «Мого Ізмарагду» тим тихим, напів зрезигнованим стоїцизмом, в якому вже тоді виявився сумний життєвий досвід.

У збірці „Semper Tiro“, останній з черги,¹³⁾ йде поет у тому настрої ще далі. Тут настрої повної самотності та «духового сирітства». Щось видобувається з дна душі і доповинається тепла, світла і життя. Але поет каже: не маю вас чим загірті, мої діти, погаслий вулкан, і мені самому холодно; я видав все, що мав. Настрій, від якого віє морозом. Неначе чуючи це, поет старається підшукати слова лагідні та повні ласкавої доброти, аби не тривожити читача і відвести його якнайдалі від тих настроїв, які сам переживає. Це лагідність і доброта чоловіка, який дійшов до крайности в терпінні і сирітстві, зробив останній крок і здібний говорити дитині казку, аби її заколисати до тихого сну. Щось батьківське чується в тому голосі.

І це етап, в якому Франко створив свого «Мойсея» (1905), найкращий дарунок, який міг дати українському народові, вершок найвищий, до якого він дійшов як поет-громадянин. «Мойсей» — це, якщо так можна сказати, остаточне зведення рахунку з кимось, з ким малося до діла весь час. Підносячи «найкращий дар весільний» українському народові, Франко відчуває право сказати тому народові все, що накипіло йому в душі за весь час його діяльності. І в таку хвилину можна сказати своєму народові справді все: і не пощадити багата для його гріхів, і ідкої іронії та презирства за деякі його прикмети. Але все те говорить голосом повним зрозуміння для цих гріхів і цієї вдачі, голосом повним глибокої, сумної життєвої мудрости, в якому нарешті чуються прив'язання, любов, прощення всього зла,

¹³⁾ Збірка «Давне й нове», друге видання «Мого Ізмарагду» (1911) приносить тільки деякі передруки поезій, виданих після збірки „Semper Tiro“, аж по 1909 рік.

якого зазнав поет за все своє життя від земляків. Бо колись він рішив: перти проти рожна, проти хвиль плисти, вести свою лінію і працювати по м о всього, помимо безнадійности навіть. Праця, яку він робив 40 літ була йому тачкою, до котрої він був прикований сумлінням хлопського сина. Міг від неї терпіти, упадати від її тягару, проклинати свою долю «раба», — але робив її до кінця.

VII

Для повноти малюнку Франка треба додати ще кілька штрихів. Я залишив на боці всю його діяльність, присвячену дітям і молоді, — про яку наші письменники розмірно найменше дбають. Треба сказати, що без участі Франка наша дитяча література була б зовсім убогою, бодай тут, у Галичині, обмежувалася б слабими і зле підібраними перекладами і книжечками з образками. Відколи почав виходити «Дзвінок», Франко став досить пильним співробітником його, власне в перші роки його існування. Для української дівори він умів підібрати чи не найкращу лектуру, яку вона має в своїй рідній мові, — тому не диво, що власне тут добився найбільшого успіху. Отже наперед цілий цикл оповідань «Коли ще звірі говорили», оснований на народних оповіданнях і мотивах. Відтак той славний «Лис Микита», чотири видання якого вже розійшлися, а цілі партії якого знати на пам'ять є амбіцією молодих читачів. Далі віршована перерібка еспанського роману «Дон Кіхот», накінець також віршована перерібка арабських казок «Абу Касимові капці» та «Коваль Бассім». Доробок — багатий і може дати ім'я авторові, навіть якби він цим обмежився.

Це одне. А друге, діяльність Франка, як перекладача, про яку тут треба обов'язково згадати ради її багатства і ваги для нашої літератури. Франко є одним з тих нечисленних наших письменників, який засвоїв собі культуру Заходу, пильно слідив за нею і старався все найшляхетніше та найкраще перещіпити чи перенести на рідний ґрунт. Він перемандрував чи не всі літератури світу, від орієнтальних почавши, а на модерних скінчивши; розглядаючи їх і вчитуючись у них для студій, він «подорозі» давав переклади, а коли цього не можна було зробити, то перероблював, українізував мотиви, які йому сподобалися. Мав, очевидно, при цьому важливу ціль на оці. «Передача чужомовної поезії, — пише він,¹⁴⁾ — поезії різних віків та народів рідною мовою збагачує душу цілої нації, присвоюючи їй такі форми і вирази чуття, яких вона не мала досі, будуючи золотий міст зрозуміння та спочування між нами і далекими людьми, давніми поколіннями». І зараз на початку своєї діяльности Франко

¹⁴⁾ У передмові до збірки «Поєми», Львів, 1899, стор. 3.

пильно почав перекладати. Нібелюнги, Одиссея, Софокл, Гуцков, книга Йова, Короледворський рукопис — це зайняття молодого Франка. Відтак він звернувся до сучасних літератур і дав переклади з Томаса Гуда, Гайне, Шеллі, Байрона, Золя, Гоголя, Пом'яловського. У 1882 році він видає переклад I частини «Фавста» Гете, який певно й досі не був би перекладений; у «Житті і слові» друкує переклад «Едіпа царя» Софокла; а відколи почав виходити «Літературно-науковий вістник», переклади Франка з чужих літератур посипалися як з рога обильности. Не маючи змоги довше на них спинитися, не перечислюю навіть перекладаних авторів: їх забагато і самі їх імена нічого не скажуть. Зазначу тільки, що, де міг, там Франко давав до своїх перекладів вступні замітки та пояснення, щоб зробити їх більше доступними та зрозумілими для публіки; а коло видання перекладів Куліша з Шекспіра він поклав правдиві заслуги, редагуючи їх та пишучи докладні студії з коментарями.

За переклади шанують людей деінде; польський поет Ян Каспрович дістав за них катедру порівняльної літератури. Франко може мати тільки ту моральну сатисфакцію, що познайомив нас з багатьома скарбами європейської літератури і збагатив скарбницю духової України.

VIII

У 1914 році минає 40 літ від надрукування першого твору — вірша Франка. Сорок літ невсипучої, вичерпуючої, всесторонньої праці, яку при інших обставинах робить цілий гурт людей. І Франко не зламався на тому довгому шляху, витримав. Навіть нещастя, яке спіткало його в 1908 році, в найбільшій розгарі праці, він переборов і працює без впину далі, невтомно.

Не можна не подивляти цієї сили, цієї витривалости і енергії. Подивляти треба тим більше, коли відомо, серед яких обставин він жив, і працював, скільки перешкод мусів усувати, щоб можна працювати, скільки мусів боротися за існування і витратити свої сили на заробіток! І при цьому всьому він — Франко, яким гордиться вся Україна.

Українське громадянство відзначає цього року ювілей його сорокалітньої діяльності — в усьому краї відбулися і відбуваються ювілейні урочистості. Так, Галицька Україна має не один гріх за Франка на своєму сумлінні. Вона мусить впасти тепер йому до ніг і очиститися з тих своїх провин; мусить навчитися шанувати взагалі всіх, хто дає їй і вже дав духовий корм.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

ЗИНОВІЙ СОКОЛЮК: ПЕРЕД ПОЯВОЮ НОВОЇ КОНСТИТУЦІЇ СРСР

Мабуть, ніхто не сперечатиметься, коли скажемо, що в світі немає держави, про яку можна б твердити, що її побудова, система органів і форми функціонування є досконалими. Якби так було, тоді існував би ідеальний стан і не було б потреби змагатися за щось краще. Тим часом життя показує щось інше. Намагання удосконалити державну структуру і функціонування державного апарату помітні в усіх державах; це — є явище закономірне. І хоч ці намагання можуть принести з собою поправу становища, ідеального, всіх задовольняючого стану створити не зможуть.

Причина таких явищ лежить у самій людині, у складності суспільних явищ, у їхній найрізноманітнішій забулених, а то й неможливості погодити суперечні інтереси людей, їх більших або й менших груп.

Усвідомлення цих істин становить рівночасно ключ до розуміння труднощів, які виникають у зв'язку з діяльністю, як це дехто твердить, держави, а ми сказали б — державних органів. Поборенню цих труднощів присвячені грубі томи філософських і юридичних міркувань від найдавніших часів; з цим зв'язані великі зрушення в суспільстві, революції, війни тощо. Різні ідеологічні течії і рухи, а також політичні партії встановлюють свої програми відповідно до найкращого розуміння ними державних і суспільних завдань, намагаються унапрямувати державне життя згідно з своїми уявленнями. Будучи при владі, представники партій і рухів надають відповідне унапрявлення законодавству і, насамперед, конституції.

Звичайно, конституції, як своєрідні хартії, як основні закони, що окреслюють рамки і напрям державної діяльності, вміщують у собі радше загальні декларації. Властиве наповнення цих декларацій конкретним змістом можуть дати лише звичайні закони і розпорядки. Тим самим конституції, хоч і дають уявлення про характер держави, про рушійні сили в ній, про цілі, до яких вона зміряє, не можуть бути єдиним джерелом пізнання як дальшого розвитку законодавства, так і існуючої практики.

Це ствердження стосується однаковою мірою як «капіталістичних» конституцій, так і конституції СРСР, що стояла за приклад для усіх конституцій «соціалістичного табору». Можна б піти ще далі і сказати, що дисгармонія між постановами конституції і дійсністю в СРСР є куди маркантніша, ніж у будь-якій державі т. зв. капіталістичного світу.

Як загально відомо, діюча конституція СРСР з 1936 року мала б бути в недалекому майбутньому змінена, точніше, мала б появитися нова конституція. За повідомленнями пресових агентств, голова президії верховної ради СРСР Микола Підгорний під час своєї цьогорічної подорожі до Італії мав заповісти появу нової конституції ще наприкінці цього року. Проголошення її сходилося б отже з святкуваннями 50-річчя більшовицької влади.

Відсвіжів у нашій пам'яті, що ініціатором нової конституції є не хто інший, як Хрущов. Її появу він заповів тоді, коли був при владі і проголошував «всенародний» характер радянської держави. Праці над проектом конституції ведуться від 1961 року, після того, як ХХІІ з'їзд КПРС «ствердив» структурні зміни радянського суспільства і заповів нову добу його історії. Конституційну комісію очолив сам Хрущов, після його упадку керівництво нею перебрав Брежнев. У цьому факті (що найвпливовіша людина в країні тримає палець на живчику формування нових конституційних постанов) треба вбачати велике *політичне* значення, яке надається керівною кастою КПРС цьому питанню.

Безперечно, зміна конституції в будь-якій державі — це подія першорядної ваги. Вона до певної міри визначає переломовий період даної держави. Цей переломовий період в СРСР зарисувався вже раніше, вже за часів Хрущова. Те, що мала б зафіксувати конституція, частинно впроваджується вже тепер у життя. Пояснюється це обставиною, що в СРСР, поруч конституції, існує ще інший акт, важливість якого перевищує саму конституцію. Маємо тут на увазі партійну програму. Це вона первісно визначає ролі і характер держави, встановляє напрям і цілі, до яких ця держава має зміряти, устійнює програму дії не тільки партії, а всього організованого, в тому числі і державного, життя.

Програма однієї з партій у багатопартійній державній системі — це реєстр постулатів і напрямів дії однієї групи суспільства на відміну від програм інших конкуруючих груп. Така програма відіграє тут, між іншим, ролі своєрідного рекламного середника, за допомогою якого притягають прихильників з-посеред населення. Вирішальне значення, попри інші завдання, має вона при виборах. Саме тоді виявляється, наскільки ідеї даної партії мають притягальну силу в народі, наскільки дана партія зуміла вчутися в його потреби і переконати його в щирості своїх намірів.

З цим усім КПРС не потребує рахуватися. Такі питання стоять перед нею тільки як побічні моменти. Очевидно, вона була б рада підтримці всього народу, акцептуванню її настанов усіма його прошарками. Але говорити про таку «одностайну» підтримку можна тільки в політичній пропаганді й агітації, а не в серйозній розмові. Людська природа, диференціація суспільства, бажання поступу не терплять прокрустового ложа, не зносять сковування догмами думок і

змагань. І тільки завдяки теророві, або й хоч би небезпеці привернення терору (якщо його в даному моменті не було б), ця партія має змогу втримати своє всевладне становище.

Дехто може сказати, що таке тлумачення ситуації в СРСР надто спрощене. Очевидно, правдою є, що процеси в Радянському Союзі є куди складніші, вони не дадуться пояснити тільки самим терором. Та й терор буває раз більший, то знову менший. У залежності від потреби та можливих наслідків, які він може викликати. Реакція на нього буває також різна. В одних випадках людина кориться владі, в інших спротивляється їй у найрізноманітніших формах. Але сумніву не може бути, що терор є одним з найістотніших елементів панування більшовиків, і то як у час консолідації влади, так і в час її розбудови.

Про ці всі речі не доводилося б говорити, якби тут і там не зустрічалися спроби (свідомі чи несвідомі) бачити режим в СРСР в гуманніших рамах, також у минулому, а тим самим промовчувати або й заперечувати справжню суть того, на чому він тримається.

Безперечно, деяка зміна в трактуванні підвладних заіснувала й у верхівці СРСР. «Нового Сталіна», мабуть, ніхто не хоче мати. І ніхто не хотів би, щоб повторилися криваві чистки типу ежовщини. Боятися цього передусім самі партійці.

Відмова від Сталіна тягне за собою відмову від його метод. А це в свою чергу викликає потребу зменшення тиску на народ. Тільки це зменшення має свої межі. Воно кінчиться там, де можуть бути порушені інтереси партії. Панівна роль монопартії не може і не сміє бути захитана. Всяка «фракційність» у її лоні, а також оспорення примату її волі з боку підвладних безпартійних є нетерпимі і викликають найгостріший осуд та репресії терористичного апарату. Звідси перший висновок, що, незалежно від бажання відмежуватися від метод Сталіна, нова конституція й надалі втримуватиме пріоритет комуністичної партії (може, навіть яскравіше зформульований) у керуванні державою.

Зрештою, сталінізм і все що з ним зв'язане — проблема людська, а не конечно конституційна. Навіть найкращі правні, в тому числі і конституційні, норми залишаться безвартісними, якщо дати повну свободу рухів деспотичним керівним особам на верху ієрархічної драбини. Свідомість безконтрольності і безкарности аж надто спокушає до переступлення меж, встановлених правними нормами.

Найбільшим недотягненням радянської системи є те, що вся зверхня влада є безконтрольна. Стоячи на становищі неподільности цієї влади (теза сама в собі правильна і не викликає заперечень), комуністична доктрина не допускає т. зв. поділу влади, що фактично є тільки технічним терміном для визначення поділу функцій однієї неподільної влади. Наслідок цього такий, що, крім легіслативи, як адміністрація, так і судівництво видають акти з силою закону, і немає органу, який

міг би ствердити наскільки ці всі акти згідні з постановами конституції, а вслід за цим (коли потрібно) привернути правомірність.

Поруч цього, як вирішальна сила і як фактичний законодавець стоїть партія. Щоправда, її постанови і не мають сили закону (хібащо вона виступає разом з урядом), однак фактично ці постанови стоять навіть понад законом. Таким чином доходить до досить курйозного становища, коли органи, функції яких мали б бути точно визначені та обмежені, своїми компетенціями взаємно перехрещуються.

Коли приглянемося функціонуванню адміністративних органів, то й тут побачимо подібне перехрещення компетенцій. На кожному щаблі цих органів є відповідник у партії, який нібито мав би «унапрямувати» роботу адміністративних органів, але фактично він її або дублює, або й виконує незалежно від адміністративних органів. Про ці речі говорив, зрештою, М. Підгорний у своїй промові на XXIII з'їзді партії (див. «Правда» від 1. 4. 1966). Він сказав там не більше і не менше таке:

«В останніх роках за ініціативою ЦК були поширені права радянських органів на місцях. Однак далі підвищення ролі місцевих рад... вимагає надання їм більшої самостійності у вирішуванні господарських, фінансових, земельних і ряду інших питань... Ради повинні в повній мірі використати ті права, якими вони вже наділені конституцією».

Підгорний заявив недвозначно, що завдання, які спочивають на радах депутатів, можуть бути виконані тільки тоді, коли їх підтримує партія. Тим часом, у дійсності зустрічаються «елементи дрібничкової опіки і підміни радянських органів» з боку партії, проти чого нібито виступає тепер її ЦК. Принципи партійного керівництва радами депутатів випливають як з партійної програми, так і з постанов VIII з'їзду партії (ще за життя Леніна). Однак, даймо далі слово Підгорному:

«Всі ми про це, очевидно, знаємо. Але в практичній роботі, на жаль, не рідко їх порушуємо. Є випадки, коли деякі партійні комітети замість того, щоб виховувати господарників у дусі поваги до рішення рад, у дійсності в багатьох випадках виконують прямі обов'язки рад. На республіканських з'їздах і партійних конференціях наводилось немало фактів, коли міськкоми і райкоми партії беруться за рішення таких, наприклад, питань, як технічний огляд автотранспорту, розподіл пасовищ, ремонт доріг і навіть більш маловажних».

На маргінесі зазначім, що, мабуть, і Підгорний не цілком розбирається в компетенціях, бо те, що він хоче віддати місцевим радам, повинно б фактично належати до компетенції їх виконавчих комітетів. Хібащо ці комітети («виконкоми») є такими анемічними творами, що мусять з кожним своїм посуненням чекати на формальне рішення їх нарядного органу.

При цій нагоді для нас важливо ствердити, що в СРСР вже давно назріла потреба наведення порядку щодо союзного і республікансько-

го законодавства, щодо встановлення компетенцій і їх чіткого розмежування. Назріла рівнож потреба створити авторитетний орган, який був би в стані розібратися в джунглях найрізноманітніших законів, «указів», постанов, інструкцій і як вони ще там називаються, і анулювати те, що не погоджується з конституцією та виданими на її основі законами. Це був би, беручи справу формально, перший крок до встановлення правовості в державі. Бо не вистачає твердити, що «партія провела велику роботу щодо скріплення соціалістичного правопорядку, усунення шкідливих нашарувань, зв'язаних з культом особи, щодо вдосконалення радянського законодавства», тут треба куди соліднішої роботи. І то роботи не партії, чи її агітаторів, а правників, що розуміють своє діло. Бо при теперішній нерозберисі в діючому законодавстві ніхто не є певний щодо того, що належить до «соціалістичної законности». Очевидно, також партія мусіла б поступитися з своїми прерогативами, тобто відмовитися від права проголошувати кожну свою постанову і директиву за щось більше, ніж закон.

А тим часом хаос, проти якого нібито збираються воювати, продовжує своє існування. І то не тільки в ділянці адміністрації, але також у судівництві. Щоправда, судівництво в СРСР є «незалежне і підпорядковане тільки законові», але так є на надрукованому папері, що зветься конституцією. Практика натомість виглядає зовсім інакше. За прикладами не потребуємо вдаватися до політичних процесів минулого, очевидна незаконність яких стверджена зрештою найвищими партійними і державними органами, і при яких режимові треба було вдаватися до реабілітацій, що компромітували його самого. Також наші дні знають судівництво, яке диктується політичною доцільністю, що спирається на свавільне інтерпретування законних постанов. Свіжими ще в пам'яті є процеси проти Даніеля і Сінявського, а потім проти Світличного. Говорити тут про «соціалістичну законність» можна б хіба тоді, коли б цьому поняттю надати значення своєрідної «революційної доцільности», яка в історії СРСР вже нераз відогравала свою нелюдяну роль. Але офіційне інтерпретування «соціалістичної законности» не хоче розуміти її як відміну «революційної доцільности», а як щось подібне до легальности.

Справи Даніеля, Сінявського і Світличного — голосні, вони сколихнули громадську думку всього світу. А скільки ж є справ «тихих», «малих», якими світ не цікавиться і про них попросту не знає, а які так же само, навіть при великодушній інтепретації радянських законних постанов, кривдять людей і не дадуться підтягнути під жодну законність.

Це — матеріальний бік справи. Так же само виглядає справа і з формальним боком. Пригадати б тут, наприклад, постанови про т. зв. товариські суди, при яких вимір справедливості покладено на «ад хок» створені органи, що ні формально, ні матеріально не мають для цього підстав. Такі органи не мають аналогії в жодній державі, яка

уважає правовість за своє найвище добро. Тут не суттєве, що товариські суди можуть (і є) подекуди лагідніші у вимірі кари, ніж звичайні суди. Може бути також протилежно. Нам ідеться тут про принцип, про кваліфікацію, про законне, про конституційне узasadнення такого роду судівництва.

Законодавство про «народні суди» (наприклад, «указ» президії верховної ради РСФСР від 3. 7. 1961, яким затверджено «Положення про товариські суди») не становить тут винятку. Крім нього, є ще більше законних актів, постанови яких викликають багато застережень. От взяти хоч би «Положення про добровільні народні дружини для охорони громадського порядку» (затверджене в УРСР постановою ЦК КП України і радою міністрів УРСР 8. 6. 1961; в РСФСР — постановою бюро ЦК КППС для РСФСР і радою міністрів РСФСР 30. 3. 1960) або «укази» «Про посилення боротьби з особами, які ухиляються від суспільно корисної праці і ведуть антисупільний паразитний спосіб життя» (в РСФСР — від 4. 5. 1961, в Білоруській РСР — від 15. 5. 1961, в Українській РСР — від 12. 6. 1961). Постанови цих актів аж напрошуються, щоб їх порівняти як з конституцією, так і з іншим діючим законодавством в СРСР.

Не можна сказати, щоб радянські юристи не бачили складності створеної ситуації. У зв'язку з щойно згаданими постановами О. М. Якуба зідхає: «Застосування громадського покарання колективами і зібраннями працюючих має позитивне значення в боротьбі з правопорушеннями і у вихованні радянських громадян. У той же час не можна не відзначити, що *юридична природа громадського присуду* про виселення і конфіскацію, яка є можлива в даному випадку (наприклад, вилучення жилого будинку, придбаного на нетрудові прибутки), *не є достатньо ясна і не в усьому погоджується, зокрема, з законодавством про конфіскацію власності...*» (див. збірник «Вопросы административного права на современном этапе», Москва 1963, стор. 54, — підкреслення наші).

У зв'язку із сказаним доводиться зауважити, що проблема легальності, чи як її в СРСР називають «соціалістичної законності», не може бути трактована аж надто серйозно. Ставлені вимоги щодо суворого дотримування «соціалістичної законності» є фактично вимогами до громадян, а не до найвищих державних і партійних органів. Ці останні і далі вправляються в продукуванні безлічі, часто суперечних, правних норм, спричинюючи цим не абиякий хаос. Від цього терпить громадянин СРСР, бо фактично він позбавлений необхідних правних гарантій, він не має створеної атмосфери правної безпеки.

Можна частинно погодитися з подекуди висловлюваним поглядом, що певне легковаження закону і державного авторитету «людиною Сходу», оберігло її перед руйнівними та згубними наслідками більшовицького панування. Таке легковаження помітне не тільки у підвладних, але й у чиновників. І справді, важко уявити собі, куди зай-

шов би дотепер СРСР, якби переконання про потребу точного виконання закону було в підрадянській людині так закорінене, як це є подекуди на Заході. Мабуть, політична карта світу виглядала б цілком інакше.

З другого боку, легковажне ставлення до закону має і свої негативні властивості. Воно нашттовхує людину до анархії, витворює духа «наплювательства» та крутіства і, з свого боку, підважує всі намагання створити атмосферу правової безпеки. Таким чином тут забулюються причини з наслідками.

Очевидно, ці соціологічні явища аж ніяк не звільняють держави від обов'язку дбати про створення умов, які сприяли б пошануванню права. Цього можна досягти при умові, що це право буде морально здорове, гарантуватиме стабільність і безпеку. У свою чергу теж офіційні чинники, які виконують право (урядовці, судді), мусять мати внутрішнє переконання, що вони служать добрій справі, служать усією душею і кожним своїм вчинком. Передумовою цього є їх етичність — отже настанова, яка є першим та найважливішим стимулом до праці для добра суспільства й одиниці.

Знючи ситуацію в СРСР, можна сміливо твердити, що до такого стану скоро не дійде. Як показує дотеперішня практика, режим не зацікавлений у створенні ясної та проглядної структури державних органів, точного визначення їх компетенцій, надійного й авторитетного контролю. У нього бракує сміливості підпорядкувати також партійні чинники законів. Нарешті, постійне експериментування з матеріяльним правом створює атмосферу непевності і впливає негативно на формування стосунку одиниці до цього права.

Говорячи про т. зв. поділ влади і вказуючи на брак його в СРСР, ми не маємо на увазі приціплювання ідей Лока і Монтеск'є на зовсім інший ґрунт радянської дійсності. Ідеться про щось інше. Ідеться про створення передумов для взаємного контролю окремих функцій державної влади. У цей спосіб можна б принаймні якоюсь мірою запобігти надто великим збоченням і надуживанням.

Доводиться твердити, що т. зв. поділ влади в жодній державі не проведений послідовно до кінця. З мотивів доцільності та вигоди, окремі функції цієї влади (законодавчі, адміністративні, судові) передані на основі делегації закону тим чи іншим органам. Але попри це створено також можливість контролю над цими органами, тобто пороблено заходи, які унеможливлювали б надуживання влади. Був би це конституційний, адміністративний, компетенційний чи звичайний суд або й рада держави (суть, звичайно, не в термінології) — завжди існує орган, який вирішує компетентно й остаточно про згідність певного акту з діючим законодавством, а то й з конституцією.

Очевидно, конституційний суд не встряватиме в справи, які, об'єктивно беручи, не відповідали б букві або духові конституції; але й немає позовника, який уважав би, що порушено його гарантовані кон-

ституцією права та інтереси. Відомо, де немає позовника, там і немає спірної справи. Але при появі позовника, цей суд виконує немаловажну контрольну функцію. У практиці можна знайти багато прикладів, коли найвищі спеціальні суди уневажнюють різні рішення, адміністративні зарядження, а навіть розпорядки і звичайні закони. У цьому власне криється сторожева функція такого судівництва.

Тут немає змоги ширше розглядати проблематику спеціального судівництва, його функції і значення. Нам ідеться, з одного боку, про вказання на можливості охорони легальності, якими послуговуються т. зв. капіталістичні держави, а, з другого, у зв'язку з появою нової конституції СРСР звернути увагу на це питання в цій країні. Як досі, як сторож легальності в СРСР трактувався там прокурор. Щоправда, функція прокуратури радянської дещо інша ніж прокуратури західних держав, але й вона виконується не незалежно, тобто є підпорядкована політичній доцільності. А коли так, то попросту зайво уважати прокурора за сторожа легальності.

Ми не знаємо, наскільки всі досі обговорювані питання знайдуть свій вислів у новій конституції. Певне одне: вони однаковою мірою турбують теж чесних радянських юристів, про що можна знайти тут і там завуальовані натяки. Питання ці невралгічні, поскільки вони тісно пов'язані з приматом партії в усіх ділянках життя.

Очевидно, у зв'язку з виготовленням проекту нової конституції насувається цілий ряд інших проблем, не менше важливих і не менше пекучих. Про деякі з них ведуться дискусії на сторінках преси (розуміється, у формі, яка не викликала б навіть натяку незгідності з партійно-догматичним розумінням суті і завдань держави). З цього погляду заслуговує на увагу стаття А. І. Лепешкіна, тодішнього головного редактора журналу «Советское государство и право», у цьому ж журналі з лютого 1965 року. Вона є немов би своєрідним підсумком дискусії над питаннями нового проекту конституції.

У своїй статті Лепешкін покликається спершу на постанову ЦК КПРС «про заходи щодо дальшого розвитку юридичних наук і щодо покращення юридичного виховання в країні» та старається викликати враження нібито вона є спонукою для викладення його думок. При цьому автор визнає, що фактично недомагання існують в усіх галузях юридичних наук і передусім у науці про державу. Зокрема він критикує працю Л. Карапетяна і В. Розіна п. н. «Советы общенародного государства», видану в Москві у 1964 році, в якій автори пропонуючи ліквідацію сільських рад і передання їх функцій колгоспам та радгоспам. Лепешкін звертає при цьому увагу на те, що такі пропозиції були висунуві в 30-их роках, однак відкинені партією як шкідливі і помилкові.

Після такого вступу Лепешкін повертає до властивої теми, тобто до питань, які повинні б знайти своє відзеркалення в конституції. Належить сюди передусім проблема суверенітету СРСР і союзних

республік, розмежування компетенцій у союзній державі між федеративними органами союзу і органами союзних республік, а крім цього, потрібні основні дослідження в ділянці автономного державного будівництва СРСР. Причиною браку потрібних праць з цих ділянок є, за автором, не тільки слабе плянування і координація наукових робіт, але й «наслідки культу особи Сталіна» і «шкідливі концепції Вишинського». Радянські державознавці в своїх працях з державного права довгі роки обмежувалися коментуванням відповідних постанов та норм, як також і конституції СРСР. Всяка нова думка, нова пропозиція, які «не відповідали висловленим Сталіном і Вишинським положенням, були кваліфіковані як ухил від марксизму-ленінізму». Однак, більше ніж три роки після прийняття нової партійної програми радянські державознавці, навіть ті, що проживають у Москві, не збиралися ані разу, щоб обговорити основні питання дальшого розвитку державного права.

Лепешкіну не дає спокою національне питання, яке є одним «з найпекучіших і найскладніших у загальному розвитку багатонаціональної держави». Трудність розв'язання цього питання лежить у тому, що воно заторкає глибокі і життєві інтереси народів. Але, як інакше й не можна сподіватися, Лепешкін вважає, що в СРСР національне питання «розв'язане успішно».

Для Лепешкіна немає сумніву, що форми національної державности, які виникли в «період побудови соціалізму», є сприйнятні теж і для «народної держави». Але радянський федералізм і радянська автономія повинні розвиватися та далі удосконалюватися в усіх формах державної спільноти народів, що проявляється в національній суверенності. Проблема суверенітету має для автора не тільки теоретичне, але й практичне значення, поскільки вона в'яжеться з питанням компетенцій у «радянській федеративній державі». Стаття 14 і інші діючої конституції не є повні, бо не подають вказівки на принципи та інші вихідні положення, на підставі яких устійнюються компетенції союзу і союзних республік. Немає ясности і щодо правної природи влади, здійснюваної в автономних республіках (АРСР).

Теж Лепешкін, подібно як Підгорний, критикує недоліки в праці місцевих рад, передусім з огляду на втручання партійних клітин. Істотна вимога, яку він тут висуває, є, щоб партія проводила свої постанови за посередництвом радянських органів у рамках радянської конституції

І ще одна цікава новинка в статті Лепешкіна, а саме, його думки з приводу існуючої радянської виборчої системи. Її треба б «улучшити», тобто дати виборцям змогу краще висловлювати свою волю при виборах депутатів рад. Радянське законодавство, говорить він, ні в якому разі не обмежує кількості кандидатів. На практиці однак є так, що у виборчих листах виставляють тільки одного кандидата, при чому виборець може висловити йому довір'я або відмовити.

Ми умисне зупинилися довше над статтею Лепешкіна, бо це, мабуть, перша за новіший час поважніша спроба критики радянської системи, поміщена на сторінках радянського журналу. Висловлені Лепешкіном негодування з витвореної практики є очевидні. Чи і наскільки його голос буде врахований при складанні нових конституційних постанов — інша справа. Для нас важливим є ствердити, що в СРСР працюють юристи, які розуміють хиткість радянського позитивного законодавства, його суперечність і хаотичність.

Розуміється, одна ластівка ще не віщує весни. Самим висуненням кількох кандидатів в одній виборчій окрузі, тобто наданням можливості голосувати на одного з більшої кількості кандидатів «блюку комуністів і безпартійних», ще не створюється справжніх демократичних стосунків. Громадяни, які не погоджуються з існуючою системою, і так не матимуть можливості висловити свою думку, а тим більше висувати власних кандидатів. Зрештою, вже Сталін носився з проєктом висунання більшої кількості кандидатів у 1937 році, але пізніше не довів до його реалізації. Так само конституційне устійнення принципу, за яким мали б бути розділені компетенції між союзом і республіками, не усуне «демократичного централізму», що фактично означає диктат Москви над її «провінціями».

І все таки, подібні голоси як Лепешкіна, Якуби та ім подібних варті нашої уваги, бо вони вказують на серйозні спроби довести до стану, за якого ясним було б хто, коли і як має діяти, якими правами він наділений, і як він має добиватися свого права. Знову ж з доповіді Підгорного вичувається, що на місцях, у місцевих радах, існує поважне намагання звільнитися від настирливої партійної курателі. У зв'язку з цим заслуговує рівнож уваги стаття доцента В. Копейчикова в журналі «Радянське право» (ч. 11 за листопад 1965), для якого розширення прав місцевих рад «матиме практичну цінність у разі, коли останні будуть якнайповніше здійснювати закріплені за ними права». Він вказує, що також «не краще справа з визначенням компетенції і у положеннях про деякі міністерства і державні комітети». Саме у зв'язку з існуючим неладом щодо розподілу компетенцій він домагається: «... необхідно провести кодифікаційну роботу щодо компетенції кожної з ланок державного механізму — всіх міністерств і державних комітетів, а також місцевих рад депутатів працюючих та їх виконавчих і розпорядчих органів».

Наскільки комісія для підготовки проєкту конституції СРСР врахує в своїй роботі всі поважніші голоси, які займалися справами дальшого функціонування державного організму, передбачити важко. Цей проєкт, предкладений верхній раді СРСР до затвердження буде, очевидно, (можливо з малими змінами) прийнятий. Лише тоді можна буде сказати, чи і наскільки СРСР зробить поступ у напрямі правості, правової безпеки, справжньої — а не уреної «соціалістичної» — законності.

I

Питання рідної мови завжди стояло в центрі уваги дослідників національного питання. Стало вже незаперечною істиною, навіть аксіомою, що тільки рідна мова може забезпечити культурний розвиток нації. Адже нація тоді тільки стає нацією, коли вона своєю національну культуру творить рідною мовою.¹⁾

Латинська мова колись була рідною мовою. За ті часи римські письменники витворили й залишили нам шедеври творчості, чудові зразки мови й літератури. Але тепер латинська мова стала мертвою. Вона не пішла за розвитком народу, а, порвавши з живим джерелом свого життя й краси, спинилася в своєму розвитку, перестала бути «совістю й сповіддю народу». Хоч нею говорили й писали всі вчені люди світу, а проте ніхто з тих людей не залишив цією мовою жодного мистецького, талановитого твору. Тим часом італійський народ розвивав свою народну мову, дав нам багато видатних письменників, що писали нею, починаючи від великого Данте, і зробив її літературною мовою.

Тільки рідна мова може бути основою в шкільному навчанні, тільки вона може забезпечити розвиток дитини. Це основа нормального розвитку дитини, того розвитку, що його аж ніяк не може забезпечити чужа викладова мова. На міжнародному конгресі, що відбувся в квітні 1928 року в Люксембурзі в справі виховання, звернуто було особливу увагу на ті факти, коли дитина змалку вчиться чужою мовою, і стверджено, що двомовність гальмує поступ дитини в шкільному навчанні; помічено багато вищій розвиток дитини, коли вона вживає лише однієї мови, розуміється, рідної мови.

Французький історик літератури Гастон Паріс пише про рідну мову: «Зв'язки думки та вислову її такі великі й тісні, що змінити народові мову — це те саме, що перемінити йому душу». Бельгійський письменник Ван-Беєрс пише, що «перемінити народові його природну мову — це те саме, що вчинити духове вбивство народу». Всесвітній учений психіатр Крафт-Ебінс пише, що «рідна мова — це найважливіший чинник для розвитку духового життя людини. Ті народи, що досягли національної свідомости, дуже дорожать сво-

1) Див. П. К. Ковалів. Українська мова. Нью-Йорк, 1967, §§ 1, 2.

єю мовою, як дійсним, природним і дорогоцінним народним скарбом, надбаним колективною духовою діяльністю великої кількості попередніх поколінь. Позбутись народові мови — це означає стати духово вбогим, збідніти до краю».

Про значення рідної мови в історії життя народу відомий педагог К. Ушинський пише таке: «Покоління народу проходять одно за одним, але наслідки життя кожного покоління лишаються в мові — в спадщину нащадкам. До скарбниці рідного слова складає одне покоління з другим плоди глибоких сердечних порухів, плоди історичних подій, вірування, погляди, сліди пережитого горя й пережитої радості, — одно слово, весь слід свого духового життя народ дбайливо зберігає в народному слові. Мова — найважливіший, найдостатніший і найміцніший зв'язок, що з'єднує віджилі, живі й майбутні покоління народу в одно велике, історичне живе ціле. Вона не тільки виражає собою життєвість народу, але й саме це життя».

Письменник Панас Мирний про рідну мову пише: «Найбільше й найдорожче добро в кожного народу — це його мова, ота жива схованка людського духу, його багата скарбниця, в яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподіванки, розум, досвід, почування».

Сучасний український письменник Б. Антоненко-Давидович пише: «Мова — не тільки засіб спілкування людей між собою, не голісінька форма, що обволікає думку, а й частка цієї думки, відображення складних процесів життя людини. Подібно до того, — пише він далі, — як мова кожної окремої людини має свої індивідуальні риси — з багатою чи бідною лексикою, з уподобаними словами й зворотами, з простою чи складною синтаксичною будовою речення, — так і мова цілого народу має виразні національні риси, що позначаються не тільки певними правилами сполучення окремих звуків у слова, а й вбирають у себе цілий комплекс емоційних понять».²⁾ Ще далі: «Краса і сила рідної мови таїться не в її фонетичних перевагах і, поготів, не в її привілейованому, зверхньому становищі супроти інших мов, якщо це десь трапляється, а у здатності впливати на почуття людини, будити в ній хороші, благородні почуття, змушувати бриніти найтонші струни людської душі».³⁾ І далі зазначає: «Людина, що байдуже ставиться до своєї мови, — не вміє любити свій народ, який народив її, не любить тієї землі, що живить її, не любить найдорожчого в кожній людини, за що, в разі потреби, слід і життя віддати, — своєї батьківщини, вітчизни. Така людина, — каже він, — не може бути справжнім патріотом. Бо патріотизм починається з любови до тієї хати, де ти народився, до тієї мови, яку вперше почув з уст матері, до тих лук, де бігав малим, до тієї ста-

²⁾ Б. Д. Антоненко-Давидович. Краса рідної мови. «Українська мова в школі», ч. 2, Київ, 1963, стор. 21.

³⁾ Там же, 23.

рої верби на леваді, під якою вперше в житті поцілував кохану дівчину, а далі вже поширюється на любов до всієї країни». Далі, перейшовши до української мови, пише: «Отож і краса рідної мови взагалі і нашої української зокрема полягає не в мелодійності звукосполучень, не в пісенності, а в тому, чим вона є для народу, як вона може діяти на душу окремої одиниці з цього народу». І рекомендує: «Треба вміти якнайкраще передавати свою думку рідною мовою, широко використовувати її лексичне багатство, різноманітні синонімічні нюанси, доцільність і влучність фразеологічної палітри живої народної мови, стежити за правильним висловлюванням слів. Це обов'язок кожної культурної людини».⁴⁾

Українські вчені і письменники XVII—XVIII стол., що за мову освіти й культури вважали мову латинську й церковнослов'янську, не залишили нам ні одного високомистецького твору. Тимчасом, почавши з XVI стол., проста народна мова буйним квітом розцвіла в літературну й наукову мову і дала нам прегарні зразки мистецької творчості.

Квітка-Оснoв'яненко писав твори українською і російською мовами, але видатним став тільки українським письменником. Шевченко, що писав українською мовою, показав усю глибину своєї рідної сили й тим воскресив в історії особу українського народу, а разом з тим закріпив за ним вільний і самостійний орган виразу думки — його мову, на яку український народ може розраховувати як на тверду основу свого самостійного культурного життя серед інших народів світу.

Одно слово, рідна мова кожного народу і зокрема українського народу — це живий символ його збірної особи, його духового життя та його творчого генія. Тому не дивно, що для багатьох людей зректиса своєї рідної мови рівновартне тому, що зректиса частини свого власного «я». Наслідком такого зречення дійсно є те, як довели деякі видатні психологи і педагоги (Фіхте, Дістерверг та інші), викривлення духової природи людини, що виявляється, з одного боку, в певнім забарвленні в людині її думок, чуття, волі, з другого боку, проявляється в байдужості до рідного оточення, до свого краю, народу, до своєї рідної національної культури.

Рідна мова в шкільному навчанні — це основа культурного і духового розвитку дитини. До такого висновку прийшов великий український учений О. Потебня, що великого значення в шкільному навчанні надавав матірній мові. Знання двох мов у ранньому віці «утруднює досягнення цілісності світогляду, перешкоджає науковій абстракції».⁵⁾ О. Потебня категорично висловлювався за навчання в школах рідною мовою. Він обороняв право кожного народу на віль-

4) Там же, 23, 24.

5) О. Потебня. Мова і народність, стор. 184.

ний розвиток своєї мови, право вчитися рідною мовою і розвивати нею свою культуру. Він підкреслював велику силу і вагу рідної мови як знаряддя виховання і освіти. О. Потебня особливо підкреслював значення народної мови в розвитку таланту. «С почуття і думки, яких не викликати загальнолітературною мовою певного народу ніякому талантові, але які порівняно легко викликаються на обласному наріччі». ⁶⁾ Про значення рідної мови, народної творчості цією мовою навіть для наукової діяльності Потебня висловився в одному з своїх листів до А. О. Патери, з 11 грудня 1886 з Харкова: «Обставинами мого життя, — писав він, — умовлено те, що при наукових моїх заняттях вихідною точкою моєю, іноді помітною, іноді непомітною для інших, була малоруська (українська — П. К.) мова і малоруська народна словесність. Якби ця вихідна точка і зв'язане з нею почуття не були мені дані і якби я виріс поза зв'язком з переказом, то, мені здається, навряд чи я став би працювати у науці». ⁷⁾

Розуміється, що такою вихідною точкою для Потебні була українська мова, дарма що всі теоретичні наукові знання він здобував російською мовою. Наш учений в умовах російської заборони української мови відверто висловився в обороні своєї рідної мови, якій він і завдячує свої наукові кваліфікації.

Думку О. Потебні докладно розвинув пізніше Василь Сімович у праці «Рідна мова й інтелектуальний розвиток дитини» (Львів, 1934), де він підкреслює факт, що основою розумового розвитку дитини може бути тільки рідна мова. «Для дитини, — пише він, — є та мова, що на ній виростають нові й нові враження, в ній вона сприймає кожну незначну для неї думку, долучаючи до тої мовної будови, хоч вона й невелика, нові й нові прибудови» (стор. 9). І далі: «Чужа, незрозуміла, а то й малозрозуміла мова веде неминуче до повної механізації науки в школі» (стор. 11).

Звідси в нього випливає велике значення вивчення рідної мови. «Кожна мова, — писав він, — сама для себе, має свою власну будову, своєрідну, має окрему систему фонем, відміни, семантики (значення), синтакси. Це знову все відбивається на будові думки й на тому, як ця думка виливається, як її сприймаємо ми та як її зформовано» (стор. 5).

У зв'язку з цим у нього виникає своєрідний погляд на мову як на засіб інтелектуального розвитку дитини. Ні психологічний, ні філософський погляд на мову не розв'язує питання інтелектуального розвитку дитини. Тільки лінгвістичний підхід до мови, на його думку, може задовольнити ті вимоги, які висуває інтелектуальний роз-

⁶⁾ Там же, стор. 187.

⁷⁾ Див. І. К. Білодід. Твір О. Потебні «Мова і народність» у світлі сучасності. Збірник «О. О. Потебня і деякі питання сучасної лінгвістики». Вид. Харківського державного університету, 1962, стор. 11.

виток дитини. З погляду лінгвістичного, мова — це інструмент, практичний прилад. «Щоб могли віддати мовою думку, треба той інструмент удосконалювати, тобто його обтісувати, вигладжувати, треба зробити його еластичним, а то ж і думка людська еластична, гнучка. Як усякий інструмент, як кожне знаряддя — людська мова має свою окрему конструкцію, будову. Кілько різних мов, тільки різних її будов. Кожна мова інакшим способом віддає думки — відповідно до своєї будови» (стор. 4).

Як відомо, В. Сімович склав свою «Граматикау української мови», де він усюди вбачає закономірність, що відрізняється від закономірності інших мов. Навіть кожне фонетичне явище в граматиці В. Сімовича має свою закономірність, що спирається на матеріялі класиків українського письменства й української народної мови. Навіть таке, здавалось би, дрібне явище, як скорочення *ся в сь* при дієсловах, у граматиці Сімовича підводиться під закон української мови, закон цілком інший, ніж у російській мові: В. Сімович встановлює тут закономірність у чергуванні в певних умовах повної форми з короткою, підкреслюючи гнучкість, гармонійність української мови, якої не мають інші слов'янські мови. Під цю гармонійність він підводить навіть рівнобіжне вживання форм *немає* — *нема*:

Нема на світі України,
Немає другого Дніпра (Т. Шевченко).⁸⁾

Видатний український історик М. Грушевський питанню рідної мови присвятив ряд праць. Розуміється, М. Грушевський не був теоретиком цього питання, не був лінгвістом. Його теоретичні думки виникали на ґрунті живої дійсності, життя української нації, позбавленої в умовах російського самодержавія права на рідну культурну мову, на університетську освіту цією мовою. З болем у серці відчував М. Грушевський ту велику культурну втрату, яку мав український народ, маючи на своїй національній території кілька державних, але не рідних університетів та інших вищих шкіл з нерідною мовою викладання. Але викладання українських дисциплін, незалежно від мови викладання, і викладання українською мовою — дві різні речі, яких ніяк не можна змішувати. Поперше, — це постулат не тільки український, але й загальнонауковий; подруге, — це вимога українського національно-культурного розвитку. М. Грушевський ставив це як аксіому. «Кожний українець, — писав він, — що усвідомлює національно-культурні інтереси свого народу, повинен в принципі стояти за те, щоб в університетах України всі курси університетської програми викладались українською мовою».⁹⁾

⁸⁾ Див. П. Ковалів. Василь Сімович. УВАН. Вінніпег, 1953, стор. 17.

⁹⁾ М. Грушевський. Освобождение России и украинский вопрос. Петербург, 1917, стор. 187.

Але цього мало. М. Грушевського цікавило питання української мови в українській освіті взагалі, бо без цього не можлива й університетська освіта. Рідна мова в шкільному навчанні — це основа нормального розвитку дитини, того розвитку, що його ніяк не може забезпечити чужа викладава мова. Дуже помиляються ті батьки, — писав М. Грушевський, — що починають учити дітей чужою мовою. Вони, самі не розуміючи того, чинять дітям велику шкоду насамперед щодо їх розумового розвитку, не кажучи вже про те, що виховані чужою мовою діти втрачають всяке національне почуття, любов до рідного слова, до рідної культури, бо це почуття, ця любов прищеплюється тільки рідною мовою. «І не дивно, — писав він, — що українське населення має менше користи від нинішньої народної школи, ніж населення великоруське, що наслідки шкільного навчання серед нього значно нижчі, і рецидив неписьменности проявляється в жахливих розмірах».¹⁰⁾

Не дарма писав проф. І. Огієнко: «Хто рідну мову забуває, той стає чужинцем для своєї нації».¹¹⁾ «Рідної мови найсильніше навчаймось за перших дитячих років своїх. Що мати з молоком теплих перс своїх передає нам, те й понесемо ми в світ. Цебто, всі свідомі українки мусять якнайбільше вчитися рідної мови і своє знання передавати дітям».¹²⁾ Ще далі він пише: «Мова — це душа народу. Чиею мовою говориш, того й душу носиш. З мовою зв'язана рідна культура, вікова рідна традиція, ціле рідне життя. Хто не говорить українською мовою, той душі української не має».

Прекрасною ілюстрацією того, що таке рідна мова і яку трагедію переживає учень, якого навчають нерідною мовою, може служити оповідання С. Васильченка «Роман», де учень ніяк не міг вимовити по-російському «перепелята», а тільки по-українському «перепелинята». Слово «мясо» він вимовляв тільки «мясо». А російську фразу «учитель в классе беседует с детьми» він пояснив «учитель в клясі збісився з дітьми». І автор каже про бідного Романа: «Почалося щось чудне діятися з Романом: дома й на вулиці — Роман як Роман, а в клясі Романа всі за дурня мають. Догадується він, що є тут якась кривда, а яка саме — не розуміє, тільки на вчительку серце має».

Таких «Романів» на Україні було багато. Вони в житті виявляли великі здібності, а в школі їх «за дурнів мали», бо важко їм було зректися рідної мови й вимови, значення слів і цілих фраз. Або ще другий приклад, що його подає в своїх спогадах О. Лотоцький, коли його маленька донька Оксана, слухаючи російською мовою казочку «Три світи», ніяк не могла зрозуміти виразу «Шутка-ли!» в значенні

¹⁰⁾ М. Грушевський. Там же, стор. 24.

¹¹⁾ Митрополит Іларіон (д-р Огієнко). Рятуймо нашу еміграцію від мовного винародовлення. «Слово на сторожі», ч. 4, 1967, стор. 5. За «Рідною Мовою», ч. 1, 1934.

¹²⁾ «Слово на сторожі», ч. 4, 1967, стор. 4.

«Чи ж не диво». Дитина розуміла цей вираз як дієслово і все допитувалась: «Як то вони шуткали?»¹³⁾

Ще російський учений І. Срезневський писав, що українська мова — «одна з найбагатіших мов слов'янських», що «вона навряд чи поступиться перед, наприклад, богемською (чеською) багатством слів і виразів, польською — мальовничістю, сербською — приемністю», що «ця мова поетична, музикальна, мальовнича».¹⁴⁾ Срезневський підкреслював те, що ми називаємо мовною своєрідністю. Цієї своєрідності української мови не приховують і радянські письменники й мовознавці, коли закликають до збереження «мовної своєрідності». Так, наприклад, М. Бажан, який нібито дотримується принципу двомовності на Україні, як і взагалі всі культурні діячі, що бояться зійти з ґрунту офіційної настанови про «дві братні мови», у своїй промові на з'їзді Спілки письменників України (1959) сказав: «Треба зрозуміти, що не виявом, а, навпаки, приниженням братерства мов російської і української є знецінення мовної своєрідності, практика безнастанного ‚суржика’». Ми знаємо, що деякі з радянських письменників і поетів, як М. Рильський, Б. Антоненко-Давидович та інші, виступили в обороні рідної мови, в боротьбі з «суржигом». А це є доказом того, що все ж таки основи рідної мови обороняються від асиміляції і засмічення елементами російської мови, дармащо офіційно запроваджено рівнобіжне вивчення двох цих мов у школах УРСР.

Один із відомих радянських педагогів і мовознавців І. Чередниченко пише: «Великої шкоди завдають літературній мові ті літератори, які, нехтуючи вивчення ресурсів самої української мови, необачно плутають російські слова і конструкції з українськими».¹⁵⁾ І далі: «Завдання боротьби за культуру мови не вичерпується тим, щоб допомогти масам практично оволодіти нормами української літературної мови. Завдання полягають також і в тому, щоб прищепити уміння розмежовувати мовні засоби літературних мов обох братніх народів і не засмічувати одну й другу тим мовним ‚суржигом’, який жаргонізує мову, паразитично присмоктуючись до неї, спотворюючи засоби мовного спілкування, підточуючи основи мовного розвитку».¹⁶⁾

Українські письменники на з'їзді 16—19 листопада 1966 доводили навіть, що на Україні українська мова упосліджена і не є державною мовою УРСР. А в зв'язку з цим секретар ЦК КПУ Петро Шелест говорив у своїй промові на цьому з'їзді, що українську мову треба «берегти і розвивати». На ці слова українська газета «Вільне слово» (Торонто, ч. 13, 1967) цілком слушно ставить питання: «А чому в ‚суверенній’ УРСР треба берегти й розвивати українську мову й куль-

¹³⁾ Див. «Українське Православне Слово», ч. 4, 1967, стор. 10.

¹⁴⁾ Ученые записки Московского университета, октябрь, 1884, стор. 134.

¹⁵⁾ Нариси з загальної стилістики сучасної української мови. Київ, 1962, стор. 4.

¹⁶⁾ Там же, стор. 24.

туру? Чи хтось їм загрожує? Чи, наприклад, у Польщі, Болгарії хтось турбується таким питанням?» І далі зазначає: «Це зрозуміла річ у кожній суверенній державі. Нормально сам народ розвиває свою мову, а саме існування суверенної держави забезпечує і зберігає рідну мову».

Ці факти свідчать, з одного боку, про боротьбу на Україні з засміченістю «суржиками» і, з другого боку, про те, що сама політика двомовності призводить до цього засмічення. До революції на Україні взагалі не було ніякої літературної двомовності, бо українська літературна мова була під заборонаю. Політика двомовності на Україні запанувала після революції, тобто у зв'язку з національною політикою СРСР. Дійсність показала, до чого ця політика довела: рівнобіжне вивчення двох мов у школі — російської й української, як нібито «двох рідних мов», спричинило калічення у дітей обох цих мов. Сталося те, проти чого застерігав М. Грушевський у зв'язку з фактами, що мали місце на Україні ще в передреволюційні часи, коли дитина не знала добре ні своєї рідної мови, бо вона її зовсім не вивчала, ні російської, яка була для неї чужою.

Звідси випливає висновок, що на Україні, де є своя національна українська мова, як рідна мова українського народу, — немає потреби запроваджувати принцип двомовності, який діє тільки на шкоду розвитку української мови і культури. Українська мова має всі дані для того, щоб розвиватися за своїми власними законами, і, як зняряддя культури, щоб розвивати власну національну культуру.

Українська мова, як самотня східнослов'янська мова, як державна мова, не має потреби в якійсь «братній» допомозі, бо ця «допомога» тільки гальмує її розвиток та розвиток української національної культури.¹⁷⁾ На тому ж з'їзді Спілки письменників України О. Гончар у своїй доповіді скаржився на незадовільний стан викладання української мови. Він говорив, що її викладають гірше, ніж чужоземні мови. А це яскраве свідчення того, що справа з готуванням учителів української мови стоїть дуже погано через оту, мабуть, двомовність, бо ж нічим іншим не можна пояснити такий стан з українською мовою, як перевагою в цій двомовності російської мови над українською. Українській мові приділяється мало уваги, що примушує навіть українських письменників бити на сполох, констатувати різкий факт русифікації на Україні.¹⁸⁾ Коли зверталася увагу з боку туристів з-за кордону, які на вулицях Києва чули тільки російську мову, такий стан обґрунтовували різними «теоріями»: про «дві рідні мови», про «злиття мов» тощо. А деякі відносили українську мову до «селянської мови». І ця шкідлива практика застосовується

17) Див. докладніше: П. Ковалів. Основи формування української мови, 1958.

18) Див. В. Чапленко. Два виступи в тій самій газеті або обоє рабое. «Свобода», ч. 64, Джерсі Сіті, 1967.

у великих розмірах, як пише торонтський комуністичний часопис «Життя і слово» (12 грудня 1966), «навіть в дитячих садках та школах, особливо в середніх та вищих».

Тому й саме поняття двомовності в таких умовах є неприйнятним для України. Воно неприйнятне й з погляду наукового як схрещення різних сфер мислення-говоріння: полісемантизм ряду слів в одній мові часто й густо призводить до створення подібних рядів у другій, недомовні носії якої в своєму спілкуванні не мають цих рядів і, натрапляючи на неправильний ужиток, не можуть правильно зрозуміти того, що мав на думці двомовний автор.¹⁹⁾

В українській школі може вивчатися якась чужа мова, одна чи дві, без якої не можна обійтись; вона може робити деякий вплив на розвиток рідної мови, як наприклад, вплив латини на європейські мови, але вона не може підміняти рідної мови, калічити її «суржиками». Таке вивчення не має ніякого відношення до принципу двомовності, який може і повинен панувати лише в чужій країні, де живуть українці (див. далі).

Згаданий уже письменник Б. Антоненко-Давидович розповідає про такий різючий факт з відвідин української школи в Києві, де вчать його діти: «Мене вражає лексична убогість, коли вчителеві бракує слів на найпоширеніші в шкільній практиці поняття, і він навмання бере перше-ліпше російське слово або перекрутить українське слово так, що воно не лізе ні в український тин, ні в російські ворота... Чуєш 'бомага' (замість 'папір'), 'з нової строчки' (замість 'з нового рядка'), 'треба прийняти міроприємства' (замість усім відомого 'треба вжити таких заходів') тощо. Про те, щоб збагатити свою мову яскравою народною приказкою або характерною ідіомою, — годі говорити».²⁰⁾

Б. Антоненко-Давидович розповідає ще про такий обурливий, але типовий для дійсности панування двомовності на Україні факт, коли він відвідав одну школу на Кам'янецьчині:

«Шукаючи на подвір'ї школи вчителя-історика, я випадково потрапив на директора школи. Поговоривши зі мною хвилин з десять на різні теми, директор зненацька спитав, пильно оглядаючи мою постать:

— А чого це ви говорите такою мовою?

Я не зрозумів цього дивного запитання і попросив директора пояснити мені, що саме він має на увазі.

— Та ось, — не моргнувши оком, пояснив досить молодий ще директор, — ви говорите зі мною вже кілька хвилин, і я не чую у вашій мові жодного російського слова, самі тільки українські.

¹⁹⁾ Л. А. Булаховський. Виникнення і розвиток літературних мов. «Наукові записки», т. IV—V. АН УРСР, Київ, 1947, стор. 141—142.

²⁰⁾ Цит. твір, стор. 24.

— Але ви говорите зі мною по-українському, то чому ж я маю пересипати свою мову російськими словами? Та й ваша школа, здається, з українською мовою викладання?

Директор трохи зніяковів і, мовби на виправдання, каже:

— То все так — і школа українська, і я говорю з вами по-українському, але я сам стараюсь і хочу, щоб учителі й учні пересипали в своїй мові російські слова з українськими.

— Для чого? — не міг зійти я з дива. Але те, що я почув далі від свого співбесідника, надзвичайно вразило мене. Він сказав:

— А це ж наблизитиме нас у мові до комунізму. Мови перемішаються, і вийде одна мова.

Попервах мені стало жасько: передо мною стояв викінчений, ба навіть, так би мовити, 'ідейний' проповідник і поборник жаргону, і я подумав про наслідки в навчанні від керівництва в школі такого оригінала... А далі я усміхнувся, відчуваючи наївно-ідеалістичну природу директорової 'концепції'. Припускати, що мови різних народів можна ліквідувати чи злити до купи адміністративними заходами — це те ж саме, що вірити, ніби мови виникли внаслідок вавилонського стовпотворіння». ²¹⁾

Цей факт трохи схожий на анекдоту, але, на жаль, це правда, як правдою є те, що Й. Сталін колись висунув був теорію про єдину мову майбутнього єдиного комуністичного суспільства. Такі маємо сумні наслідки двомовності на Україні. В таких умовах виховуються українські діти! Можна собі уявити, які знання з рідної мови дістають діти, коли директор школи домагається від учителів і учнів, щоб вони пересипали свою мову російськими словами. Не думаємо, щоб це був тільки один факт: таких фактів напевне можна знайти багато, як свідчення, до чого може привести політика двомовності на Україні!

Той же письменник наводить ще інший, протилежного значення факт, коли він відвідав середню школу в селищі Красному під Луцьком. Саме тоді «у дев'ятій класі, — пише він, — йде урок української літератури. Марія Степанівна Косаківська добре підготувалася до нього, вона не переказує від слова до слова те, що написано в підручнику про Тараса Шевченка, творчість якого сьогодні починають вивчати учні, а розповідає більше, ширше і глибше. Учні чують від своєї улюбленої вчительки і легенди, які склав наш народ про свого співця, вони дізнаються про вплив Шевченкової музи на літератури інших народів з уст вчительки, яка викладає свій предмет соковитою українською мовою, учні пізнають красу Шевченкового слова, а водночас і красу та пісенність рідної мови. Коли, закінчуючи свою розповідь, викладачка, як останній акорд, наводить віщі слова Кобзаря: ,... Возвеличу малих отих рабів німих! Я на сторожі коло їх поставлю

²¹⁾ Б. Антоненко-Давидович. Краса рідної мови, стор. 25.

слово', я бачу, як займаються теплі вогники в очах хлопців і дівчат, і відчуваю сам, як гаряча струмина нараз проймає і моє старе серце. І я не дивуюсь, що учням не хочеться виходити на перерви з класи, вони просять свою вчительку лишитися з ними, щоб разом поспівати пісні на слова Шевченкової поезії. Серед незвичайної для шкільної перерви тиші в класі урочисто виводять ще невстояні дитячі голоси 'Думи мої', 'Реве та стогне Дніпр широкий' і 'Садок вишневий коло хати'. І я певен, — пише з захопленням наш письменник, — що не одна дитяча душа збереже в пам'яті й серці цей прекрасний урок, який дав не тільки знання, а й естетичну насолоду, дав відчути красу рідного слова, змусив пережити солодкі хвилини ще гаразд не усвідомленого піднесення, коли стає чомусь і журно, і радісно, і хочеться хоч трохи бути подібним у своєму дальшому житті на того світлого й великого, про якого сьогодні так захоплено розповіла вчителька... Після таких уроків, — робить висновок Антоненко-Давидович, — учень ніколи вже не погордує мовою своїх батьків, а плекатиме її в серці, в душі й на устах. Він охотніше й досконаліше вивчатиме й інші мови, бо той великий з лагідною усмішкою казав: 'Не дуріте самі себе, учітьсь, читайте, і чужому научайтесь, й свого не цурайтесь'». ²²⁾

Такий другий шлях відкривається на Україні для молодого покоління, який воно мусить силою пробивати, щоб у чистоті зберігати красу своєї рідної мови. Ці два факти, що їх навів письменник, взявши їх з дійсного життя на Україні, заслуговують на увагу: вони бо є дуже показовими, яких великих перешкод зазнає розвиток української мови на Україні в умовах штучно створеної двомовності і які широкі перспективи краси рідної мови.

Так наш мовний організм просякають дві або й три мовні стихії: з одного боку, робить свій вплив російська мова, з другого боку — польська або німецька мови, коли говорити про східню чи західню територію. Люди, не усвідомлюючи цього чинника, часто докоряють одні одним русизмами, польонізмами, германізмами, неначе ці «ізми» потрапляють у мову кожного з його власної вини

II

Але на нашу мову насувається ще й інша небезпека, коли двомовність має відігравати позитивну роль. Силою обставин українці розпоршені по всьому світу. Великими громадами живуть вони в Америці, Канаді, Аргентині, Австрії, Німеччині та в інших країнах, стикаючись з іншими державними мовами. Саме в цих країнах і виникає питання двомовності, яке може відіграти велику роль в бо-

²²⁾ Б. Антоненко-Давидович. Там же, 25.

ротьбі проти тієї загрози, що насувається на українську мову за межами України.

Ця загроза полягає в тому, що українська мова може бути поглинута стихією державної мови країни, де живуть українці. Насувається небезпека денационалізації, втрати того національного духа, що його виразником є рідна мова і що його українці вивезли з рідних земель.

Існує загальна думка, що коли окремі люди з тих чи інших причин залишають батьківщину і потрапляють у чужу державу з чужим для їх свідомости мовним оточенням, то вони дуже швидко асимілюються з тим оточенням, проймаються мовною свідомістю того народу, де вони знайшли собі притулок. Основним знаряддям творення й передавання думки стає чужа мова, а рідна мова поволі відходить у забуття. Але коли на чужині оселяються цілі громади, цілі колонії, то ситуація складається для них трохи інакша. Ці громади зберігають свої традиції, свої звичаї, свою рідну національну мову, хоч вона, мова, цілком натурально, зазнає від чужого оточення значного впливу. У побуті громад панує рідна мова, ця велика ознака їх національності. Ця мова панує також і в родині, дарма що сюди часто вливається хвиля чужої мовної стихії. Рідна мова, рідна пісня завжди нагадує про дорогу батьківщину, про славні традиції рідного краю, рідного народу.

Так сталося й з українською еміграцією, що оселилася громадами в Америці, Канаді та в інших країнах світу. У зв'язку з цим і постає принцип двомовности. В Канаді зокрема українці на чолі з проф. Я. Рудницьким поставили питання двомовности навіть перед державними чинниками, домагаючись рівноправности української мови в школах. Двомовність на чужині стала актуальною справою, чинником великої національної ваги, що сприяє збереженню української національної культури на чужині. Згідно з цим принципом, навіть молодше покоління, що силою обставин примушене собі за основне знаряддя творення й розвитку думки обрати чужу мову, навіть ці паростки нашої національної будучини не втрачають і інколи не втрачять свого національного обличчя, бо в їх серцях горить національний дух, сприйнятий ще з молоком матері, в жилах їх тече національна кров.

Один із наших визначних національних діячів, що перед другою світовою війною подорожував з Європи до Америки й Канади, розповідав нам про таке: українська молодь, що в своєму побуті вживає тільки англійської мови, в той же час проявляє високе розуміння національних ідеалів, є носієм української національної свідомости. «Диву даєшся, — говорив він, — що ці молоді паростки нашого національного організму, розмовляючи зі мною про великі національні

справи, виявляючи не абияку обізнаність у національнім питанні, в той же час у розмові між собою переходять на англійську мову».

Про що це свідчить? Це свідчить про те, що вони кість від кости, кров від крові українці, що мовна свідомість у них українська, хоч володіють вони досконало англійською мовою. Ми певні того, що в родині їх панує українська мова, українські звичаї і все те, що з діда-прадіда залишається їм у спадщину як рідне.

Як бачимо, принцип двомовності навіть у другому поколінні ще зберігається. Так і повинно бути, бо двомовність на еміграції — то запорука збереження національних скарбів, того національного «я», що за нього провадить відвічну боротьбу український народ. Було б великим злочином проти нації, коли б хтось з українців порушив цей принцип, віддавши перевагу чужій одномовності, занехавши рідну мову. На жаль, ми маємо вже факти, коли навіть серед другого покоління еміграції трапляються випадки такого ставлення до рідної мови. Англійська мова стала в них за єдине знаряддя думки. Ми знаємо факти, коли в деяких українських родинх батьки говрять по-українському, а діти відповідають їм по-англійському. А деякі українці з другого покоління зовсім зреклися навіть національних святощів, почуваючи себе чужими в українській родині. У таких випадках і батьки примушені говорити з дітьми по-англійському. Проти таких випадків і застерігає проф. І. Огієнко: «Хто говорить по-англійському, не знаючи рідної мови батьків своїх, той правдивим українцем не буде, він може бути тільки приятелем України, а не щирим сином її, він може шанувати Україну, але кохати її палко, кохати до загины він не буде».²³⁾

Виникає питання: а що ж нам скаже третє покоління, виховане в такій родині, де панує чужа мова? Річ зрозуміла, що в третьому поколінні за таких обставин і згадки про українську мову не буде; не буде згадки про українську пісню, що своєю красою нині полонила серця інших народів; не буде згадки про наших славних письменників і поетів — Тараса Шевченка, Марка Вовчка, Івана Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Михайла Коцюбинського, Івана Франка, Лесю Українку та інших.

Така насувається небезпека, якщо ми будемо недооцінювати значення двомовності за межами України. Високе й відповідальне завдання стоїть перед батьками, перед молоддю, перед Церквою і громадськими організаціями — виховувати любов і повагу до рідної мови в оточенні чужої мовної стихії. Треба пам'ятати, що тільки рідна мова в найбільшій мірі оберігає національне обличчя людини, що потрапила на іншу землю, в іншу державу.

Хоч би куди закинула нас доля, — всюди ми повинні зіткнутися з фактом двомовності, якщо ми не бажаємо зректися своєї національ-

²³⁾ «Рідна мова», ч. 1, 1934. Див. «Слово на сторожі», ч. 4, 1967, стор. 4.

ности. Обставини життя примушують нас вивчати чужу мову (англійську, французьку, німецьку, еспанську та інші), але разом з тим треба зберігати й рідну мову. Згаданий вище факт зустрічі молоді в Канаді з українським діячем з Європи — дуже вірадоний факт, але все ж таки треба плекати рідну мову і в товаристві, не переходити на чужу мову, плекати рідну мову там, де офіційна (чужа) мова не стає на перешкоді. Ми не будемо говорити про організацію в Америці, Канаді та в інших заокеанських країнах суто українських шкіл (хоч такі школи існують). Але про організацію курсів українознавства або спеціальних курсів української мови і літератури, або про заснування катедр українознавства, включно з українською мовою, при університетах, — про все це говорити можна і треба. В Америці поки що вживаються заходи щодо відкриття катедри українознавства при якомусь університеті, збираються відповідні фонди.

Дуже вірадоним явищем є відкриття при Манітобському університеті в Канаді відділу славістики та приєднання до університету Колегії св. Андрія; існують вже катедри української мови в Саскачевані, Альберті і взагалі акція, що її ведуть українці Канади за впровадження української мови в університетському навчанні. А в Манітобі, як нам відомо, українська мова впроваджена вже в середні школи. Принцип двомовности, як ми вже згадували, увійшов у дію. З історії українських поселенців у Канаді ми знаємо, що там були навіть українські поети, які писали свої твори обома мовами — українською і англійською.

Нині вже в Канаді й мови немає про будь-яку мовну і культурну асиміляцію, а панує погляд навіть серед державних мужів, що «свідомість та ознайомлення з культурою предків є побажаною прикметою доброго канадця». Зокрема таку думку висловив сенатор Томас Крікар на бенкеті з приводу святкування 75-ліття міста Вінніпегу. Він сказав, що «той, хто забуває культуру своїх батьків, не може піднятися до висот громадянства».

Такі стоять обов'язки й перед іншими українськими громадами поза межами України. Але основний обов'язок перед кожною українською родиною — це дбати про те, щоб у родині розмовною була тільки українська мова. Батьки несуть відповідальність перед нацією, і тому перші підвалини виховання дитини повинні бути закладені в родині, де є можливість не тільки плекати рідну мову, але й рідні звичаї та традиції.

Отже, підсумовуючи все сказане, мусимо ствердити, що питання двомовности не можна так дуже легковажити. З погляду культурного кожна освічена людина мусить бути двомовною (мати отой мінімум культурности) на рідних землях і поза ними, якщо під цим терміном розуміти, крім рідної мови, володіння ще й чужоземною мовою, яка звичайно вивчається в школі як окрема дисципліна.

*

Але в нашій статті двомовність набирає іншого характеру: тут ідеться про дві літературні мови — українську і російську. За часів самодержавія на Україні панувала тільки одна російська мова, а українська була під забороною. Лише українські письменники, так би мовити, крадькома її зберігали, розвивали. Тому не можна говорити про існування в ті часи двомовности на Україні.

Після революції 1917 року, коли українська мова звільнилась з-під заборони і стала державною мовою, такі ж права державної мови на Україні зберігає й російська мова. Так почали існувати на Україні дві літературні державні мови і навіть двох типів середні школи — українська й російська. А вищі школи, як нам відомо, майже цілком перейшли на російську мову викладання. Ясна річ, що таке явище не можна вважати нормальним, як не можна вважати нормальним і принцип двомовности, коли друга, не рідна, мова силою нав'язана. Нормальним є тільки той шлях, коли національна культура, включаючи й освіту — середню й вищу, розвивається тільки рідною мовою. Тому питання двомовности в цьому розумінні є безпредметним, неактуальним, шкідливим.

Питання двомовности є актуальним тільки тоді, коли людина, навіть цілі громади, потрапляє в чужу державу, бо, крім своєї рідної мови, вона силою обставин мусить вчитися й чужої мови тієї держави, що її людина чи громада обрала своїм осідком, своєю другою батьківщиною, вчитися нею в школах, не забуваючи, однак, і рідної мови.

АНДРІЙ КАРИЙ: РОЗГРОМ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ І КУЛЬТУРИ НА УКРАЇНІ

ЗНАЧЕННЯ ПАМ'ЯТОК ДЛЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Напередодні п'ятдесятої річниці жовтневої революції доречно поставити питання: що зробило комуністичне керівництво протягом п'ятидесятиріч свого існування, щоб зберегти і найдоцільніше використати пам'ятки історії і культури на Україні? Час підбити підсумки у цій надзвичайно важливій ділянці культурного життя нашої батьківщини.

Кожний цивілізований народ береже цінності, що були створені руками попередніх поколінь, і розглядає археологічні пам'ятки на своїй землі, як національну гордість. Крім чисто меморіального значення, пам'ятки старовини мають велику наукову цінність. Вони допомагають зрозуміти, що діялося в країні протягом тисячоліть. Вони духово зв'язують покоління.

Проблема збереження пам'яток минулого важлива для кожної нації, але для України вона має особливо велике значення. Адже ж у світі, мабуть, не існує другого народу, історія якого зазнала б таких перекручень у численних наукових і публіцистичних працях, як історія українського народу. Цікаву вказівку на фальсифікацію історії України ми знаходимо у німецького дослідника Східної Європи Йогана Георга Коля, що жив у минулому сторіччі. 1841 року з'явилась у Дрездені друга частина його книги «Подорож до Росії і Польщі» Ця друга частина присвячена Україні. Хоч Коль і вживає у своїй книзі замість слова «українці» слово «малороси», проте він пояснює читачеві, що на Україні живе народ з власною історією, власною мовою і власною культурою. Так от у другому томі книги Коля ми читаємо:

«Малороси — дуже погані російські патріоти... Але як дивується кожний, хто приходить у цю країну і бачить, як тут все дихає історичними споминами. Великоросійські історики Карамзін, Полевой та інші розглядають історію Малоросії, як історію російської провінції; однак, якби ви побачили цю країну власними очима, ви б немало здивувалися, знайшовши тут все таким самостійним, таким відокремленим і патріотичним. Малороси, звичайно, позбавлені можливості відімкнути уста і розповісти про свою історію.

«З ненадрукованих праць про історію Малоросії користується найбільшою пошаною і є найважливішою праця Каневського... Вона

найбільш відповідає правді і найкраще написана, але настільки свobodолюбна, що ніколи не могла бути надрукованою. Цю працю найбільше шанують і люблять, між іншим також тому, що вона написана малоросійською мовою; її можна знайти в багатьох переписаних рукою копіях в усій країні. У Малоросії є губернії, де майже в кожному господарстві можна знайти примірник праці Каневського». (Johann G. Kohl, „Reisen im Innern von Rußland und Polen“ Zweiter Theil, Dresden 1841, S. 318-321).

Треба думати, що Коль мав на увазі «Історію Русів» — твір, який у ті часи в численних переписаних рукою примірниках українські патріоти поширювали по всій Україні. Автор «Історії Русів» не відомий; колись припускали, що цю працю написав архієпископ Кониський.

Коль приїхав на Україну після того, як познайомився з багатьма науковими працями про історію Росії. І він ствердив, що ці наукові праці створили у нього і в усьому світі цілком неправильні уявлення про український народ і його історичне минуле. А сталося це, за свідченням Коля, тому, що український народ був позбавлений можливості писати правду про свою історію.

На цю обставину звертав увагу своїх живих і ще ненароджених земляків найбільший поет і національний пророк України Тарас Шевченко. Для свого покоління і для майбутніх поколінь він написав 1845 року відомий вірш, якому дав заголовок:

«І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні мое дружнє посланіє».

У цьому вірші Шевченко обурюється на тих своїх земляків, які під тиском примусової русифікації вивчили чужу мову, але одночасно відцуралися від своєї рідної мови. В їхні уста він вкладає такі слова:

«Колись будем і
І по своєму глаголать,
Як німець покаже,
А до того й історію
Нам нашу розкаже».

Ця блискуче зформульована іронія містить у собі заклик до українського народу боротися за свою мову і за свою історію, і не сподіватися, що чужоземці вивчать правдиву історію України і розкажуть її українцям. І, звертаючися до всіх українських поколінь, отже також і до нас, Шевченко закликає:

Подивіться лишень добре,
Прочитайте знову
Тую славу. Та читайте
Од слова до слова,

Не минайте ані титли,
Ніже тії коми,
Все розберіть... та й спитайте
тоді себе: що ми?
Чиї сини? яких батьків?
Ким, за що закуті?

Шевченко вимагає від нас добре розібратися в тому, чиї ми сини, яких батьків: він вимагає від нас розібратися в тому, з яких слов'янських племен виник український народ. Він вимагає від нас не обмежитися дослідженням новітньої історії, але також заглянути в глибину віків. І ці вимоги для Шевченка продиктовані не якимись абстрактними, чисто науковими міркуваннями. Ні, він їх пов'язує з актуальним політичним питанням — з питанням: ким ми і за що закуті? Отже, для Шевченка з'ясування правдивого історичного минулого України — від самих початків — було одним з найважливіших питань, від успішного розв'язання якого, на його думку, залежить національна свобода українського народу.

І от, беручи до уваги, що український народ протягом віків, як влучно висловився німецький дослідник минулого століття Коль, не мав можливості «відімкнути уста і розповісти про свою історію», стає зрозумілим, чому для українців таке велике значення мають пам'ятки історії і культури. Як же можливо без дослідження всього того, що було створено руками попередніх поколінь, здійснити заповіт Шевченка і докладно розібратися в історичному минулому України? Кожний приятель української нації повинен берегти як зіницю ока історичні та культурні пам'ятки. Бути байдужими до їхнього збереження, а тим більше їх нищити — можуть тільки вороги українського народу.

ГРЕЦЬКА КУЛЬТУРА НА УКРАЇНІ

До найцінніших пам'яток історії і культури на Україні належить історичний заповідник Ольвія в Очаківському районі Миколаївської області. У кінці минулого століття тут під керівництвом археолога Фармаковського почалися розкопи старовинного грецького міста Ольвії. Розкопи тривали протягом десятиріч.

Науковий працівник інституту археології Академії наук Української РСР В. Лапін розповів 14 грудня 1966 у газеті «Радянська Україна» про те, в якому стані перебуває тепер це розкопане грецьке місто. Тут корови сусіднього села руйнують стіни: їх клали на глині, «взузка смужка якої або крихітна череп'яна вимостка іноді є цінною археологічною пам'яткою». За історичними скарбами, яким немає ціни, ніхто не доглядає і вони поступово руйнуються».

Може таке зневажливе ставлення урядових органів до Ольвії має своє виправдання? Може це розкопане старовинне грецьке місто не є чимось надзвичайним?

Що таке Ольвія?

Ще задовго до заснування Київської Русі, на чорноморському узбережжі сучасної Української РСР існували грецькі колонії: Ольвія, Мірас, Херсонес, Пантікапей. Грецьке місто-держава Ольвія постало у сьомому столітті перед народженням Христа на правому березі Бузького лиману. За словами німецького історика Роберта Вернера, «грецькі колонії на Україні були квітучими торговельними містами і центрами духового життя», а Ольвія «за короткий час після свого заснування стала головним портом на Чорному морі». (Dr. Robert Werner, „Die Griechen in der Ukraine“, in „Ukraine in Vergangenheit und Gegenwart“ München Okt.-Dez. 1952).

Розквіт грецького міста-держави Ольвія припадає на 5-3 століття перед нар. Христа. Місто було обнесене потужними камінними мурами з високими вежами і брамами. Плянуння вулиць було прямолінійне. Вулиці та площі були забруковані камінням і черепицею. У центрі міста знаходилися будинки громадського призначення. Встановлені тут мармурові плити містили написи і різні постанови. Місто мало храми, численні вівтарі і скульптурні монументи, будинок для народних зборів, театр, школу, гіподром для кінських змагань, кілька ринків, гавань з причалами для суден і судноремонтними майстернями, систему водопровідних і водосточних каналів. Внутрішній брукований двір багатьох будинків був прикрашений колонами, мозаїкою і скульптурами. Ольвія дала світові відомих учених, серед них філософа Війона, історика Посейдонія. Місто-держава мало своїх майстрів ювелірної і монетної справи, скульпторів, малярів.

У першому томі «Історії України-Руси» Михайла Грушевського ми читаємо, що в середині п'ятого століття до нар. Христа, коли Ольвію відвідав відомий грецький історик Геродот, вона була багатим і важливим містом. Геродот свідчить, — каже М. Грушевський, — що Ольвія мала «широкі торговельні зв'язки, які виходили далеко в глибину краю» і без сумніву з Ольвії «йшли культурні впливи в центральну Україну». «Місто було незалежною республікою, правилось народним вічем і сенатом».

Все це пів тисячоліття до народження Христа на території сьогоденної Миколаївської області. Кожному мусить бути зрозуміло, яке велике значення для історії України мають розкопки Ольвії та інших грецьких міст-держав на чорноморському узбережжі. Але, за визнанням археолога Лапіна, люди, які сьогодні керують Україною, не тільки не турбуються про зберігання таких пам'яток історії світового значення, але навіть часом свідомо знищують їх. У цитованій статті, Лепін свідчить:

«Самі місцеві органи іноді виступають ініціаторами руйнувань історичних цінностей. Так, за прямою вказівкою голови колгоспу провадилася оранка заповідних ольвійських курганів... За півтора десятка кілометрів від Ольвії, на околиці села Козирки, п'ятнадцятирічною працею археолога А. В. Буракова розкопане чудове римське поселення. Але поїдьте туди і ви нічого не побачите. Стародавні кам'яні і цегляні стіни та вогнища розібрані і використані для будівництва якихось споруд».

Така сама доля інших пам'яток світового значення на узбережжі Чорного моря. У Кримській області поблизу Євпаторії знаходяться стіни старовинного грецького міста. Про їхню долю археолог Латіп розповідає:

«Взимку 1965 року тут з відома місцевих властей загуркотили потужні машини. Вони нещадно вгризалися в кам'яні стіни, перемелюючи їх у безформні розвали. Добували пісок. А він тут скрізь: на десятки кілометрів — пісок, пісок, пісок».

Що на це скажеш? Недогляд? Непорозуміння? Ні, тут справа значно серйозніша.

ЗАХОВАНІ ПІД ЗЕМЛЕЮ ПАМ'ЯТКИ В КИСВІ

Член-кореспондент Академії наук Української РСР Л. Славін з боєм розповідає:

«... у столиці України археологи примушені роками доводити неприпустимість забудовування центру стародавнього Києва в районі перших кварталів Володимирської вулиці, Десятинного провулку і прилеглих до них ділянок, бо ж саме звідси пішов стародавній Київ... Тут під поверхнею досі перебувають нерозкопаними будівлі і пам'ятники архітектури Київської Русі». («Правда України», 19. 12. 1966).

Не зважаючи на рішучі протести української громадськості, керівники партії та уряду постановили забудувати новими будинками саме ті кілька квадратних кілометрів української території, де над землею і під землею перебували найцінніші пам'ятки історії і культури України. Нові урядові будинки партійні вожді вирішили поставити на місці чудових храмів княжої епохи, ніби для них не можна було знайти іншого місця. За наказом уряду в середині тридцятих років було зруйновано Михайлівський Золотоверхий монастир, збудований у другій половині 11 століття, і Трьохсвятительську церкву — твір 12 століття. На їхньому місці вирішено поставити два великі будинки: ради народних комісарів УРСР і центрального комітету КП(б)У. Але з'ясуємо насамперед, яка доля спіткала ті історичні і культурні скарби Києва, які в момент захоплення російськими більшовиками влади на Україні перебували під поверхнею землі.

Таких скарбів було дуже багато. Понад тисячу років проіснував у Києві цвинтар, відомий під назвою Аскольдова могила. Тут поховано князя Аскольда. Літопис каже, що на цьому цвинтарі колись стояла церква святого Миколи. Тут початково було поховано велику княгиню Ольгу (пізніше її останки перенесли до Десятинної церкви, збудованої Володимиром Великим). Про цей найдавніший київський цвинтар і про його знищення комуністичною владою у 30-их роках колишній науковий співробітник Української академії Наук Н. Мікорський розповідає так:

«Надзвичайно мальовничий цвинтар, що втопав у зелені і ряснів чудовими пам'ятниками, ... був розгромлений по-вандальськи в повному значенні цього слова ... Не було випадків збереження бодай окремих пам'ятників з огляду на їхню художню цінність. Уламки мармуру і покалічені металеві ґрати та хрести було скинуто до підніжжя гори ...» (Н. Мікорський: «Разрушение культурно-исторических памятников в Киеве в 1934-36 гг.», Мюнхен 1951).

Колишній професор археології та стародавньої історії Ростовського університету Михайло Міллер дає такі інформації про Аскольдову могилу:

«Тут знаходилася ротонда в ампірному стилі, під якою, за давнім переказом, знаходилася й могила самого князя Аскольда. Цвинтар було знищено цілком, нагробки мармурові, бронзові, чавунні — побито і порозкидано. Під претекстом „із'яття цінностей” та розшуків захованої зброї, НКВД розкопало всі могили і повикидало кістки. Так само було пограбовано і поруйновано всі мавзолеї та склепи. Потайки від людей, вночі, було розкопано і могилу князя Аскольда. Що там було знайдено — не відомо. По руйнації цвинтаря на тому місці було створено садок для пияцтва та гульбищ, під назвою парк культури та відпочинку». («Український збірник», Інститут для вивчення СРСР, т. 10, стор. 52, Мюнхен 1957).

Аналогічна доля спіткала і два інші старовинні цвинтарі Києва: Щекавицький і Фролівський.

Середньовічні війни не раз спричинювали спустошення у Києві. Тому багато надзвичайно цінних пам'яток княжих часів збереглися у пошкодженому вигляді. Велика кількість з них перебуває під поверхнею землі. Археологічні розкопи тут можуть відкрити перед нашими очима втрачений надзвичайно цікавий світ наших предків, нагадати нам велич колишнього Києва. Адже ж у 10 та 11 століттях у Києві існувало багато споруд — церковних і світських, які викликали величезне захоплення у чужинців. Палаці на центральній площі, славетна Десятинна церква, зруйнована татарсько-монгольськими завойовниками 1240 року, статуї — це все створювало чудовий архітектурний ансамбль, який справляв незабутнє враження на відвідувачів міста. Тому громадськість України вимагала організувати тут археологічні розкопи великого масштабу. Але безуспішно.

Частину захованих під землею історичних пам'яток партійне керівництво знищило, а над рештою поставило нові будинки, ніби для них не можна було знайти іншого місця. Комуністичні вожді свідомо забудували територію, на якій знаходився центр старого Києва і закрили українському народові доступ до найцінніших пам'яток його історії.

ЗРУЙНУВАННЯ ПАМ'ЯТОК КИЄВА

У 30-і роки комуністичне партійне керівництво вирішило будувати будинок ЦК КП(б)У на тому місці, де стояв Михайлівський Золотоверхий монастир — надзвичайно цінний пам'ятник історії і архітектури Києва. Соборна церква Михайлівського монастиря була багата мозаїками і фресками київських майстрів, що надавало їй особливої мистецької та історичної цінності.

Рішення уряду зруйнувати цей монастир викликало хвилю обурення серед української громадськості. Головним оборонцем святині став член Всеукраїнського археологічного комітету при Українській академії наук проф. М. Макаренко. Треба пам'ятати, що це був час після процесу Спілки Визволення України (СВУ), час розгрому більшовицькою владою Української академії наук і взагалі української інтелігенції. Тому відкритий виступ проф. М. Макаренка проти рішення уряду був актом героїчним, свідченням його глибокого патріотизму.

Уже згадуваний колишній співробітник Української академії наук Б. Мікорський у своїй брошурі розповідає, що Макаренко склав для Української академії наук велику доповідну записку, копію якої послав урядовій комісії для реконструкції Києва.

«Зміст записки — пише Мікорський — був відомий в українських наукових колах. Вона була складена у різкому повчальному тоні, що переходив в іронію. Проф. Макаренко підкреслював, що кожний культурний народ пишався б таким пам'ятником, якби мав його у себе. Дальшим кроком проф. Макаренка була простора телеграма на ім'я самого Сталіна... У результаті всього послідував арешт проф. Макаренка... цей шляхетний муж науки помер на засланні у тому ж році і в тому ж місяці, коли було закінчено руйнування Михайлівського монастиря, що тривало немало часу».

На обставини, за яких відбувалося знищення Михайлівського Золотоверхого монастиря, проливає світло лист тодішнього народного комісара освіти Української РСР В. Затонського до співробітника ГПУ Письменного. У цьому, датованому 11 червня 1934, листі ми читаємо:

«Товарищ Письменный! По поводу Михайловского собора любители старья подымают шум, будто там на стенках (частью на виду,

частью в замазанном виде под слоем штукатурки) имеются картины (мозаика, фрески). Я направил в Киев нашего заведывающего Музейным отделом товарища Макаревича с тем, чтобы он без шума организовал обследование, поковырял где надо стенки и т. п. . . . Сейчас Вы примите участие в том, что поручено предварительно подработать т. Макаревичу. В частности т. Чердак может быть полезен по части подбора и характеристики подходящих ученых спецов.

Привет В. Затонский»

(Цитовано за Мікорським)

З цього листа видно, що науковими проблемами, зокрема підбором наукових фахівців, займалася не Українська академія наук, а терористична організація компартії, що тоді називалася ГПУ, — таємна політична поліція.

Перед зруйнуванням Михайлівського монастиря найкращі мозаїки і розчищені фрески, що були в монастирі, влада вивезла до Трет'яковської галерії в Москві як «зразки стародавнього російського мистецтва».

*

Знищуючи пам'ятки історії, культури і архітектури старого Києва, більшовики прагнули з пам'яті українського народу ті часи, коли Київ був столицею могутньої самостійної держави і викликав захоплення в чужоземців. Комуністичні володарі намагаються звести роллю Києва до ролі провінційного міста. Наприкінці 1966 року радянська преса інформувала, що Харків встановив постійні дружні зв'язки з французьким містом Лілем, Запоріжжя — з Бельфором, Одеса — з портом Марселем, а Київ . . . — з Тулузою. Комуністичні діячі прирівняли столицю України не до столиці Франції, а до провінційного французького міста Тулузи, не зважаючи на те, що за їхнім офіційним твердженням «радянська Україна є суверенною державою». Але в ті часи, коли Київ був столицею дійсно суверенної держави, він встановлював зв'язки із столицями суверенних держав.

Німецький історик Ганс Гельмольт у п'ятому томі своєї «Історії світу» так схарактеризував столицю України в 11 столітті:

«Київ осягнув за Ярослава вершини свого блиску і викликав захоплення Заходу. Поміж його 400 церков насамперед звертала на себе увагу Софійська церква з її чудовими мозаїками. Місто з його базарами було збірним пунктом купців Візантії, Німеччини, Скандинавії, Угорщини та Голландії. Вздовж Дніпра рухалися торговельні фльоти. Ярослав заснував монастирі, . . . турбувався про школи . . . Не без підстав Адам Бременський називав Київ суперником Константинополя . . . Ярослав був у своїх сучасників у великій пошані. Він

вступив у родинні зв'язки з князівськими домами Норвегії, Польщі Угорщини, Франції, його шукали як союзника. Дочка Ярослава Анна одружилася 1051 року з королем Франції Генріхом I». (Hans F. Helmolt „Weltgeschichte“ Leipzig 1905, Band 5, S. 448).

Доповнюючи ці слова німецького історика, ми додамо, що інша дочка Ярослава була одружена з королем Норвегії, його сестра з — королем Польщі, його внучка — з німецьким імператором, його син Всеволод — з візантійською царівною. Звідси видно, яку роллю відігравав Київ у міжнародній політиці того часу.

Значна кількість архітектурних пам'яток старого Києва збереглася до 30-их років нашого століття і завдяки їм Київ протягом майже тисячі років справляв на чужоземців незабутнє враження. Так, наприклад, славетний французький письменник Оноре де Бальзак, який відвідав Київ в середині 19 століття, в листі до родичів писав про столицю України:

«Я бачив північний Рим, місто православ'я з 300 церквами...»
(Цитовано за В. Січинським).

Для Бальзака Київ був «північним Римом».

Сотні церков у Києві були не лише місцями для відправлення служби Божої. Це були також архітектурні шедеври, збудовані як прикраси столиці України. У них був втілений зодчий геній нашого народу. І тому, коли більшовики в 30-их роках почали руйнувати один з цих храмів за другим, вони оголосили війну не стільки релігії, скільки архітектурній та історичній спадщині української нації.

У 30-их роках комуністичне керівництво зруйнувало в Києві, крім Михайлівського монастиря, такі блискучі твори архітектури:

Собор Пірогощої Божої Матері на Подолі (Успенський собор), збудований у 12 столітті, — його згадує автор геніяльного «Слово о полку Ігоревім»;

Трьохсвятительську церкву 12 століття;

так званий пам'ятник Ірини — рештки церкви 11 століття;

Військовий собор Миколи на Печерському, збудований на засоби гетьмана Івана Мазепи архітектором Йосипом Старцевим у 1690-93 рр. — монументальний бароковий храм;

Богоявленський собор Братського монастиря на Подолі, — з ним тісно пов'язана національно-визвольна боротьба українського народу в 17 столітті. При соборі діяло «Київське братство», засноване 1615 року. До цієї організації записався гетьман України Петро Сагайдачний з усім козацьким військом. Під долівкою собору було поховано гетьмана Сагайдачного;

Микольський Слупський монастир на Печерському;

Іллінську церкву на Подолі;

Церкву Петра і Павла на Подолі;

Дзвіницю та інші будови Кирилівського монастиря і ансамбль Межигорського монастиря — твори видатного українського архітектора середини 18 століття І. Г. Григоровича-Барського; збудований ним же славетний фонтан «Самсон» на Подолі;

Церкву княгині Ольги на Печерському;

Церкву Різдва Христового на Подолі; коли тлінні останки Тараса Шевченка перевозили з Петербугу до Канева, труну занесли до цієї церкви, розташованої поблизу берега Дніпра.

Але не будемо втомлювати увагу читача перерахуванням усіх знищених більшовицькою владою в Києві пам'яток історії і культури: нам би довелося включити до списку сотні назв. Ми згадали тільки найцінніші твори старої архітектури.

ЦІННЕ СВІДЧЕННЯ У МОСКОВСЬКОМУ ЖУРНАЛІ

У другому числі журналу «История СССР» за 1966 рік появилася стаття одного з істориків сучасної України М. Ю. Брайчевського під заголовком «Зберегти пам'ятники історії». Автор ствердив наявність у Радянському Союзі «яскраво виявленої тенденції знищити багато пам'ятників історії і культури, особливо стародавньої архітектури». «У результаті — за словами Брайчевського — з лиця землі зникають величезні культурні цінності, втрату яких у більшості випадків не можливо відшкодувати. До останнього часу доля того чи іншого пам'ятника, як правило, вирішувалася таємно, без відома широкої громадськості, без необхідних консультацій з фахівцями, а то й всупереч їхнім висновкам».

Тобто, іншими словами, на сторінках цього виданого в Москві журналу визнано, що протягом півсторіччя існування комуністичної влади, партійні діячі знищували один надзвичайно цінний пам'ятник історії і культури за одним, цілком ігноруючи при цьому думку громадськості і фахівців. Брайчевський називає у своїй статті найцінніші твори стародавньої архітектури, які втратив Київ протягом 30-их років, і пише далі:

«У Києві знищення Михайлівського собору 11 століття з унікальним живописом мотивували інтересами реалізації плану нового урядового центру... Урядовий центр у Києві за невдалим проектом І. Лангбарда так і не створили. Буденну чотириповерхову коробку житлового будинку можна було збудувати не на місці Братської церкви, а в будь-якій іншій точці київського Подолу. На місці розібраних стародавніх церков у більшості випадків створено малосінькі сквери, тощо...»

«Більше того, знищення пам'ятників старої архітектури часто-густо істотно збіднило обличчя наших міст і поставило перед містобу-

дівниками такі проблеми, розв'язати які вони досі не спроможні... Знищення Михайлівського монастиря дуже боляче відбилося на містобудівельному обличчі нагірного Києва. Надзвичайно відчутно постраждала силуета міста: замість розкішного спрямованого вгору букету вертикалей із складним фігурним профілем з-за Дніпра тепер бачимо тяжку прямокутну глибу адміністративного будинку (кияни називають її «комодом»), яка ніби приплющила гірку, розчавила її своїм об'ємом. Але головне, цілком безликою виявилася площа, заради створення якої висадили в повітря старовинний собор».

З Брайчевським не можна не погодитися. Зруйнування партійним керівництвом більшості храмів у Києві надзвичайно негативно відбилося на вигляді міста. Київ втратив свою колишню красу, якою протягом сторіч так захоплювалися чужоземці. Адже ж кожний зруйнований храм був неповторним твором архітектури, існував тільки в одному екземплярі. Над храмами працювали найкращі архітектори, їх з любов'ю будували тисячі найкращих майстрів, їх художньо оформляли найкращі мистці. Кожний храм був документом певної епохи, а всі вони разом творили літопис українського народу протягом тисячоліття. Скільки ж краси мусило втратити місто, в якому знищили сотні таких архітектурних шедеврів і на їхньому місці або нічого нового не збудували або поставили коробки стандартних будинків!

Партійні вельможі залишили в Києві Софійський собор і Києво-Печерську Лавру, як зразки колишніх пам'яток архітектури. У зв'язку з цим Брайчевський цілком слушно зауважує:

«Кожний твір мистецтва є унікальним за самою своєю природою. Стародавні церкви не є зразками типового проектування, що можуть замінити один одного».

Висміюючи логіку тих, хто зберіг у Києві та в інших містах тільки кілка зразків церков, Брайчевський пише:

«Якщо розвивати цей погляд послідовно, можна прийти до висновку, що немає потреби зберігати в музеях стільки картин, які зображають, скажімо, Мадонну; вистачає зберегти десяток зразків (одну «Мадонну» Рафаеля, одну — Леонардо да Вінчі тощо), а решту ліквідувати. А звідси недалеко й до вимоги „репрезентативно” підчистити, скажімо, збірку творів А. С. Пушкіна — залишити для прикладу пару ліричних віршів, пару епіграм, пару поем і драматичних творів, а решту — в піч».

Такий спосіб мислення нагадує дії комуністичних «гунвейбін-ів» з табору Мао Цзе Дуна в Китаї. Про їхні вихватки і спалення ними творів деяких російських клясиків з обуренням писала радянська преса. Але хіба знищення сотень архітектурних шедеврів у Києві і в інших містах України було меншим злочином супроти культури і народу, ніж спалення творів Пушкіна?

ЗНИЩЕННЯ ТИСЯЧ ПАМ'ЯТОК АРХІТЕКТУРИ

У згаданій статті «Зберегти пам'ятники історії» М. Ю. Брайчевський писав також:

«Ні в кого не повернеться язик вимагати знищення, скажімо, картин у музеї для того, щоб розчистити експозиційну площу, або, припустімо, спалити стільки-то книг з метою звільнити місця на бібліотечних полицях. Такі вимоги сприйняли б як вияв дикунства. Але чомусь розглядають як щось нормальне голоси, які вимагають розібрати старовинну церкву або старовинний замок, щоб звільнити площу для забудови чи навіть просто для заснування скверу.

«1963 року за розпорядженням місцевої влади було висаджено в повітря собор 12 століття у Вітебську (цей варварський акт викликав активний протест не тільки на Білорусії, але в усій країні). У тому ж році було спалено хуліганамі за бездіяльності місцевої влади, дерев'яну церкву у Витегрі — унікальний зразок народного дерев'яного зодчества. Зовсім недавно за таких самих обставин загинула дерев'яна козацька церква 18 століття в селі Синява Київської області... Кілька років тому в Києві всупереч численним протестам громадськості, було знесено трапезну Микольського монастиря... 1963 року було знищено дзвіницю П'ятницької церкви в Чернігові, на місці якої міська рада вирішила спорудити... громадську вбиральню (!) і т. д. і т. п.».

Для побудови звичайного кльозету місцева влада в Чернігові не знайшла іншого місця, як те місце, на якому стояла дзвіниця славетної П'ятницької церкви (про неї буде мова далі).

Московська газета «Советская культура» в статті «Пам'ятники продовжують руйнуватися» писала 4 вересня 1956:

«У селі Підгоряни Тернопільської області розбирається монастир-фортеця 15 століття. Камінь іде на брукування шляхів».

Щоб звільнити місця для побудови кльозетів, щоб здобути камінь для брукування шляхів, влада висаджувала в повітря та нищила найцінніші пам'ятки історії і культури, що становлять літопис українського народу: старовинні собори, монастирі, фортеці.

Таке діялося по всій Україні. У другому за величиною місті України Харкові влада висадила в повітря Микольський собор, Мироносицьку церкву і цілий ряд інших церков. В Одесі в числі багатьох знищених церков був собор у центрі міста.

«Оборонцям пам'ятника культури — пише цитований уже М. Ю. Брайчевський — доводиться витратити безліч сил і красномовства, щоб довести свою правоту, яка, власне, не потребує жадних доказів.

«... найпоширенішим є переконання, що інтереси атеїстичної пропаганди вимагають фізичного знищення церковних будинків або будинків, які колись були церковними. Величезну кількість стародав-

ніх церков було знищено у тридцяті роки і пізніше саме під гаслом боротьби з релігійними забобонами.

Колишній професор стародавньої історії і археології Ростовського університету Михайло Міллер, що перебуває на еміграції в Німеччині, прочитав 29 травня 1956 на конференції Наукового товариства імені Шевченка доповідь на тему: «Знищення православної церкви більшовиками». У цій доповіді він сказав:

«Боротьбу з церквою не тільки ідеологічну, але й шляхом руйнації церков та всього, що було пов'язане з релігійним культом — цвинтарів, ікон, хрестів, як і нищення самого духівництва, більшовики розпочали вже під час боротьби за владу і переводили скрізь, в усіх країнах, які тільки захоплювали... На Україні ця боротьба мала особливо настирливий і жорстокий характер, бо тут до загального завдання боротьби з буржуазною ідеологією, тобто релігією, додавалося ще друге завдання — боротьба з „буржуазним націоналізмом”, тобто з усім, що мало риси української національної культури.

«Плановим шляхом, за наказами з Москви, на Україні було переведено масову руйнацію церков та нищення духівництва... Часто по руйнації на місці церкви лишалися купи сміття, які з часом вкривалися бур'яном і в такому вигляді деякі колишні церкви, не тільки по селах, а й по великих містах, залишалися аж до цього часу». (Див. М. Міллер, «Знищення православної церкви більшовиками», «Український Збірник» Інституту для вивчення СРСР, книга 10, Мюнхен 1957).

Проф. Міллер розповів далі, що він 1943 року мав нагоду в складі археологічної експедиції оглянути все узбережжя Дніпра від Дніпропетровського аж до Нікополя. Віддаль між цими містами — понад 160 кілометрів — він пройшов пішки. На всьому тому просторі обабіч Дніпра було розташовано багато великих українських сіл і кожне з них мало раніше принаймні одну церкву. Але 1943 року Міллер на всьому тому просторі вже не знайшов жадної церкви. За його словами «у великому селі Біленькому на місці великої кам'яної церкви залишилися купи сміття, порослі бур'яном. У Нікополі від славнозвісного запорізького собору, що був доволі рідкісною пам'яткою українського барокко в його найвищій формі розвитку — дев'ятибанної побудови — не залишилося й сліду».

Інспектор охорони пам'яток на Дніпропетровщині П. Козар на початку тридцятих років об'їхав свій край. Після повернення додому він розповів, що в селах Дніпропетровщини, під час проведення усупільнення, тобто колективізації, всюди валили дерев'яні церкви. Ці церкви були здебільшого збудовані у 18 столітті і раніше. Їх висаджували в повітря динамітом.

Міллер розповідає, що по деяких музеях на Україні в ті часи нищили навіть, малюнки та фото старовинних церков.

РОЛЯ МОНАСТИРІВ І ЦЕРКОВ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Хтось може зауважити, мовляв, знищуючи чудові собори і церкви в Києві та по всій Україні, комуністична влада тим завдавала удару релігії, але не українському народові, не його історії і культурі. Чи це дійсно так? Хіба знищення матеріальних пам'яток християнської релігії на Україні не є ударом проти тисячолітньої історії і культури української нації? Хіба можна відокремити історію християнської релігії на Україні від історії українського народу? Хіба оборона християнства не була одним з головних елементів духового і політичного життя українських козаків? Спробуймо на кілька хвилин перенестись у їхній світ.

Австрійський історик Йоган Енгель видав 1799 року велику книгу «Історія України», що містила 710 сторінок. Згоджуючися з французьким істориком Шерером, автором праці про українських козаків, в його оцінці останніх, Енгель навів таку цитату із Шерера, що містить характеристику української козацької держави:

«Давня історія — каже Шерер — не має привабливіших предметів... Громадяни цієї республіканської держави були виховані подібно до спартанців, мали завжди при собі зброю, як римляни..., вони боронили мужньо і непохитно свою власну землю, свої вівтарі і воліли труднощі неспокоїного життя, ніж життя у рабстві. Батьки передавали своїм синам у спадщину горде почуття незалежності...»

«Козаки України були спокійним народом... Однак, коли вони побачили, що їм готують загибель, вони схопили в руки шаблі для знищення нестерпного поневолення і все більше прагнули незалежності. Чи є в цьому щось дивного? Але, коли вони однією рукою мстилися за втручання в їхню оспадковану свободу, хіба вони другою рукою не стримували турків і не відбивали татар? Хіба вони не боронили центральної Європи від навали орієнтальних варварів, хіба вони не поборювали з найбільшим успіхом фанатичну лють ворогів християн?» (Johann Christian von Engel, „Geschichte der Ukraine“, Halle 1796, S. 17, 18).

Польський король Стефан Баторій скерував 20 серпня 1576 листа до запорозьких козаків, в якому писав, що вони «нищать військові сили могутніх поганських ворогів, кладуть край їхній жадобі християнської крові, запихають їхню пащу, яка хапає польську корону і шановний народ України, боронять доступу до Польщі і України, ставлять свої мужні груди на захист християнських країн від їхніх незліченних військових сил і нахабних нападів». «Цитовано за книгою: „Archiv für wissenschaftliche Kunde von Russland“, herausgegeben von A. Erman, Berlin 1841, S. 337).

В європейській науковій літературі (наприклад, в австрійського історика Енгеля, у французького географа Реклю) можна знайти

текст заклику, який поширювали українські козаки серед українського населення в 16 столітті. Цей заклик починається такими словами:

«Хто хоче в обороні християнської віри бути посадженим на палю, бути четвертованим, втратити голову і пізнати тортури, хто готовий віддати життя за святий Хрест і не боїться такої смерті, той нехай іде до нас! (Див. Johann Engel, „Geschichte der Ukraine“ S. 9; Elisee Reclus, „Nouvelle Géographie universelle“, Paris 1880, Tome 5, p. 500).

Боротьба «за святий Хрест», оборона християнської релігії, оборона України і Європи від нападів ворогів християнства — це все були важливі елементи культурного та політичного життя української козацької республіки. Ось як схарактеризував цю республіку німецький історик Ганс Гельмольт у п'ятому томі своєї «Історії світу»:

«І коли поширилася вістка про цю казкову країну, де кожний міг жити вільно як птах, і своєю боротьбою проти невірних одержував вище посвячення, вона почала наповнюватися біженцями і перебіжниками. Край з обох боків Дніпра від Києва і до татарського кордону став чарівним садом для всіх бідних і утиснутих, як також для всіх, хто прагнув слави і великих діл; всі мали пристрасне бажання потрапити до того саду. Здавалося, що малоросійське плем'я має покликання реалізувати на практиці ідею рівності і свободи для всіх... Увесь слов'янський світ може пишатися цією вільною державою. ... Козаки мали таку велику притягальну силу для селян у Польщі і на Литві, що потрібні були суворі кари, аби не допустити масової втечі народних мас на Україну». (Hans F. Helmolt, „Weltgeschichte“, Leipzig 1905, Band 5, S. 539, 540).

Хто ж в українській козацькій республіці найбільше дбав про освіту? Гельмольт розповідає про митрополита Петра Могилу, й церковного освітнього діяча України першої половини 17 століття, про заснувану ним у Києві академію. За словами Гельмольта, учні цієї академії «всюди поширювали світло культури». Відомо, що митрополит Петро Могила сприяв письменникам і художникам. Він дбав про розвиток Києво-Печерської друкарні. Ця перша в Києві друкарня була важливим центром книгодрукування на Україні в 16 та 17 століттях. Вона знаходилася в славетному заснованому 1051 року Ярославом Мудрим у Києві монастирі — у Києво-Печерській Лаврі. Київська академія — перша вища школа в Києві — знаходилася в одному з приміщень Києво-братського монастиря на Подолі.

Отже, монастирі, собори були центрами культурного життя України. Ми вже говорили про те, що українська національна організація «Київське братство», до якої записався гетьман України Петро Сагайдачний з усім запорозьким військом, була заснована в Києві при Богоявленському соборі Братського монастиря на Подолі. А де писали свої твори письменники і літописці України княжих часів — Нестор та інші? Вони писали їх у монастирях.

А скільки в столиці України монастирів, соборів і церков сьогодні? Одиниці. Переважаючи більшість з них комуністична влада знищила. Їхнє знищення було ударом проти тисячолітньої історії і культури української нації.

ПАМ'ЯТКИ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО

Місто Кам'янець-Подільський Хмельницької області є одним з найстаровинніших міст України. Вперше воно згадується 1062 року у вірменських літописах. У 13—14 століттях Кам'янець-Подільський входив до складу західноукраїнської Галицько-Волинської держави і був значним торговельним центром. Якийсь час місто перебувало під владою Литви, 1430 року його захопила Польща. У місті було збудовано неприступну для тих часів фортецю.

Кам'янець-Подільський був побудований на скелях на острові, навколо якого тече річка Смотрич — притока Дністра. Перед єдиним мостом, що сполучав місто з зовнішнім світом, на скелях стояв замок-фортеця. В європейській літературі, наприклад, у провідникові по південно-східній Європі „Суапеае“, що вийшов у світ у німецькому місті Авгзбурзі 1687 року, можна знайти оповідання про те, як турецький султан Осман 1621 року підійшов із своїм військом до Кам'янець-Подільського і спитав місцевих людей:

— Хто так міцно укріпив неприступний Кам'янець?

— Бог це зробив! — була відповідь.

— То нехай Бог його і здобуває! — сказав на це Осман і наказав трубити відступ. (Цитовано за В. Січинським: «Чужинці про Україну»).

Кам'янець-Подільський посідав велике значення у боротьбі українського народу за свою свободу. Під час боротьби за національне визволення України в середині 17 століття козацьке військо двічі штурмувало кам'янець-подільську фортецю.

Протягом сторіч під захист міських стін Кам'янець-Подільського збиралися найкращі майстри, художники, зодчі. Через Кам'янець-Подільський здійснювалися економічні зв'язки Київської Русі з балканськими країнами. Багаті подіями тисячолітнє історичне минуле міста віділося в комплексі будівель у центрі Старого міста, у численних фресках і скульптурах.

Про долю цих пам'яток історії України з болем писав з Кам'янець-Подільського кореспондент московської газети «Советская культура» І. Петров. 4 вересня 1956 ця газета опублікувала його статтю під заголовком «Пам'ятки продовжують руйнуватися», в якій ми читаємо:

«Протягом останніх років ці пам'ятки цілковито зникли або перебувають у стадії руйнування. Стара фортеця — єдиний у країні па-

м'ятник фортифікаційних споруд 14 століття. Бойві її вежі завалено сміттям і глиною. Мешканці міста часом чують глухий шум: то обвалюються у провалля підмиті дощем камені фортеці. І громадські організації й окремі громадяни не раз зверталися до міністерства культури Української РСР з листами, в яких прохають припинити руйнування цінного пам'ятника, але всі ці листи лежать під сукном.

«У такому ж жалюгідному стані перебувають десятки інших пам'яток культури у Кам'янець-Подільському. Цілковито зруйновано, наприклад, резиденцію Галая-Паші — пам'ятник 14 століття. Не ремонтується домініканський костюл, збудований у 15 столітті. Цікаві стародавні малювання стін цього костюлу вже змиті потоками води. Стоять без даху під дощами такі цінні твори зодчих, як Ковальська вежа, Кармелітський монастир, Вірменська дзвіниця. Повільно але певно вони перетворюються у руїни. А потім їх просто розберуть, як це сталося з будинком митниці 17 століття, на місці якої тепер стоїть... пивниця... Коли припиниться нищення пам'яток культури?»

Це був голос з Кам'янець-Подільського. А от голос з іншого кінця України, але про той самий Кам'янець-Подільський, — голос історика М. Ю. Брайчевського. В його вже згаданій нами статті «Зберегти пам'ятники історії» ми знаходимо оповідання про те, як сучасна влада знищила центр Старого міста в Кам'янець-Подільському, який був «унікальним у нашій країні прикладом середньовічного міста, що добре збереглося». Усі старовинні будови тут тепер знищено.

«Тепер територія старого міста являє собою ряд пустирів і скверів, які спотворили колись неповторне за своєю архітектурною красою місто».

П'ЯТНИЦЬКА ЦЕРКВА В ЧЕРНІГОВІ

У першому томі капітальної праці «Історія українського мистецтва», що вийшов у світ у Києві 1966 року (видання головної редакції «Української радянської енциклопедії») є докладний опис славетної П'ятницької церкви у старовинному українському місті Чернігові. Про неї ми читаємо:

«Найкращою будівлею Придніпров'я кінця 12 століття і одним з найвидатніших зразків давньоруського будівництва є П'ятницька церква в Чернігові... У П'ятницькій церкві будівничі дуже майстерно використали декоративні якості цегли... Весь вигляд церкви пишаний і урочистий. Вона не схожа на суворі монастирські собори першої половини 12 століття; архітектура її ближча і співзвучніша архітектурі народній».

Київський журнал «Україна» опублікував у 37 числі за вересень 1966 статтю Наталі Петрової про пам'ятки історії і культури Чернігова. Авторка писала:

«Чернігівські храми — одна з ланок світлої, чарівної культури стародавньої Руси. Вижили вони любов'ю поколінь. Церква П'ятницька на Торгу. Стрімка, з динамічними ступінчастими склепіннями, вона вражає поєднанням стрункості й округлості форм. Наче дівчина на виданні — юна, горда. А вік — 800 літ. Вона причарувала мене своєю свіжою красою...»

У 17 столітті та пізніше П'ятницьку церкву перебудували і вона втратила початкові форми, їх сховано під круглими зігнутими фронтонами і під новою системою покрівлі. Під час другої світової війни на церкву впала німецька бомба і оголила стародавній остов. Архітектор П. Д. Барановський цілком присвятив себе справі відбудови церкви в її первісній формі.

Наталія Петрова розповідає про це так:

«Неначе злими духами на століття захована від людських очей, закута в чужій їй кам'яний одяг, вона (тобто П'ятницька церква — А. К.) повернулася до нового життя завдяки самовідданості і любові архітектора П. Д. Барановського».

Свою працю Барановський розпочав, за словами Петрової, негайно після закінчення війни. Минули два десятиріччя і восени 1966 року Петрова оглянула П'ятницьку церкву. Про те, в якому стані вона її знайшла, ми читаємо в її статті:

«Завершивши свою величезну багаторічну працю, Барановський повернув місту унікальний пам'ятник. Я обійшла довкола церкви, сподіваючись прочитати десь на стіні про історію відбудови цього пам'ятника, про реставратора. Дарма. Можливо, всередині зберігається згадка про це?

«Скрегіт заіржавілого замка. Важко відчиняються двері. Всередині риштування. Нескладні роботи, які лишилося зробити, і досі не закінчено. Не почастило здійснитися й іншій мрії Барановського — зробити в храмі-сучаснику „Слова о полку Ігоревім“ експозицію цього епосу.

«Зовні відносно благополуччя, а всередині — запустіння. Так можна визначити стан пам'ятників у Чернігові. І основна причина цього — відсутність єдиного господаря. А ще — причина чисто морального пляну — байдужість і часом побоювання, що хтось „пришле“ любов до Бога... Твір мистецтва, якщо він схований від людських очей, не живе. Він мертвий, бо не викликає думок, емоцій, почуттів».

Отже, після двох десятиріч реставраційних робіт, реставрацію П'ятницької церкви 1966 року ще не закінчили. Та обставина, що влада взагалі погодилася реставрувати П'ятницьку церкву, не повинна створити уявлення про якусь турботу з її боку щодо долі пам'яток історії і культури. Турбота була, але її виявляли не згори, а знизу —

Успенський собор Києво-Печерської лаври, 1073-78 рр.

Собор Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві, 1108 рік

архітектори, широка громадськість. І влада просто не відважилася у випадку такого унікального пам'ятника архітектури цілком знехтувати вимоги щодо його реставрації. Однак ліквідовано було важливу складову частину пам'ятника. За наказом влади, не зважаючи на рішучі протести громадськості, у вересні 1962 зруйновано і знищено дзвіницю П'ятницької церкви. Петрова про це пише:

«Міська влада наполягала знести дзвіницю. Реставратор категорично заперечував. Через те і жив у ній. Надіявся — не наважаться знести...»

Але влада наважилася і знесла. Даремно реставратор, архітектор Барановський, відмовився від зручного життя в готелі і поселився у дзвіниці, харчуючися тюлькою, даремно він перетворив своє помешкання у музей відновлення П'ятниці. Даремно його підтримували архітектор Карнобід та інші. В той час як одні люди діяли в напрямку відбудови, інші штовхали справу в протилежний бік. До перших належали широкі шари населення на низах, до других — ті що були вгорі, хто мав у своїх руках владу.

СЛУЖБОВЕ ПІДВИЩЕННЯ ЗА РОЗГРОМ ПАМ'ЯТОК, КАРА ЗА ЇХ ОБОРОНУ

Історія знищення дзвіниці славетної П'ятницької церкви в Чернігові дуже повчальна і на ній слід докладніше зупинитися. У 10 числі московського журналу «Новый Мир» за жовтень 1966 з'явилася стаття Леоніда Волинського під заголовком «Охороняється державою». Автор пише:

«Стаття 207 Карно-процесуального кодексу УРСР загрожує трьома роками ув'язнення (або виправно-трудовими роботами, або штрафом) „за свідоме знищення або пошкодження пам'яток культури або природних об'єктів, що перебувають під охороною держави“. Я не знаю жадного випадку застосування цієї статті на практиці, але знаю, як було знесено в Чернігові дзвіницю П'ятниці (ту саму, де жив Барановський і де знаходилася зібрана ним колекція).

«Це зроблено всупереч багатьом протестам і не зважаючи на відсутність відповідного дозволу у вересні 1962, негайно після від'їзду закордонної делегації мистецтвознавців (тільки цим і затримувалося здійснення запланованого). Зроблено серед білого дня силами в'язнів, що відбували виправно-трудоі роботи... Зроблено за вимогою (ні, за наказом) голови міськвиконкому. Дзвіниця стояла під номером 5 у списку пам'яток культури, що їх охороняють у Чернігівській області».

Волинський далі розповідає, що партійного діяча, який на власну руку дав наказ знищити дзвіницю П'ятницької церкви, за цей злочин не тільки не покарали, а, навпаки, його підвищили у партійній

ієрархії. Перед знищенням пам'ятки культури він був головою міськвиконкому, а після знищення став секретарем міського комітету партії, тобто став першою людиною в місті. Здійснення свого злочину супроти історії і культури України цей партійний діяч відкладав до того моменту, коли з Чернігова виїде закордонна делегація мистецтвознавців. Перед зовнішнім світом партійні діячі одягаються в тогу обронців пам'яток історії і культури. Але у своїй практичній діяльності вони півсторіччя нещадно нищили ці пам'ятки. Свої рішення про знищення тої чи іншої пам'ятки культури вони, як правило, приймали, не питаючи думки громадськості, десь за чашкою кави у вузькому колі своїх партійних приятелів.

У статті Волинського ми читаємо далі:

«Тепер П'ятниця стоїть самотньо в центрі міста посеред зеленого газону, який не дозволяє підійти до неї ближче. Щоправда, у траві цікаві протоптали „народну стежку”. Вона обривається перед замкнутими дверима. Всередині будови нидіють заляпані цементом риштування, під ними — будівельне сміття».

Волинський розповідає також про долю іншого чернігівського пам'ятника історії. Недалеко від П'ятницької церкви стояв курган-могилиник 13 століття. У ньому поховано обронців Чернігова, що загинули 1239 року під час облоги міста засновником Золотої Орди — монгольським ханом Батием. У грудні 1959 місцевий архітектор Карнобід звернувся до високих інстанцій з листом, в якому запропонував поставити на кургані пам'ятник з уривком з Іпатського літопису, що містить розповідь про запеклий бій під Черніговом 1239 року. У відповідь на внесок Карнобіда прийшов наказ згори знищити курган. Волинський до цього зауважує:

«Мертвим, як відомо, не боляче. Але коли бульдозер кришить давним-давно зотлілі кістки, завдається незмірної шкоди живим».

Однією з найцікавіших пам'яток Чернігова є старовинний вал, що був збудований для оборони міста. Карнобід намагався переконати владу забрати звідси «атракціони» і перенести їх до нижнього парку, перетворити комплекс чернігівського кремля і старовинних цивільних будов у культурно-історичний заповідник. Але даремно. Карнобід опублікував 14 грудня 1958 в місцевій газеті «Деснянська правда» статтю, в якій виступив з критикою плану забудови Трудової вулиці, що сполучає архітектурний комплекс чернігівського кремля із славетною П'ятницькою церквою. Він вимагав здійснити плянування так, щоб від того виграв архітектурний шедевр 12 століття — П'ятницька церква. Усі ці слухні вимоги Карнобіда влада знехтувала, і почала його всіляко переслідувати. За свою активну діяльність в обороні пам'яток історії і культури Карнобід одержав те, про що мовиться в його прізвищі: кару і біду. Волинський розповідає:

«Заходи, вжиті проти Карнобіда, початково не виходили за рамки стандарту. Один-два рази кинути тінь на зборах, запропонувати піти

з праці „за власним бажанням” — все це повинно звучати як гуманна пересторога. Ну, а що як людина продовжує своє: пише листи, публікує в газетах статті — словом, плутається під ногами? . . . Наступний крок „таємної війни”: незручну людину усунули від заочної аспірантури в Києві».

Щоправда, влада не кинула архітектора Карнобіда до концентраційного табору, як це вона зрбила з членом всеукраїнського археологічного комітету при Українській академії наук проф. Макаренком, який виступив проти рішення зруйнувати Михайлівський монастир у Києві. Але справа не в зовнішніх формах переслідування, а в самому факті переслідування за активну діяльність в обороні всіх пам'яток історії і культури. Більшовицька влада переслідувала таку діяльність як за часів Сталіна, так і пізніше.

НАКАЗ ЗНИЩИТИ БІЛЬШІСТЬ ПАМ'ЯТОК АРХІТЕКТУРИ

Село Суботів Чигиринського району, Черкаської області, було свідком хвилюючих подій в історії України. Під час визвольної війни українського народу; козакі під проводом гетьмана Богдана Хмельницького збудували в Суботіві могутню фортецю, яка стала однією з гетьманських резиденцій. Цю унікальну історичну пам'ятку місцева комуністична влада вирішила розглядати як будівельний матеріал. Сергій Плачинда писав про це 20 грудня 1966 у київській газеті «Літературна Україна»:

« . . . з каменю цієї Богданової фортеці поставлено колгоспний свинарник . . . Від могутньої фортеці, для якої возили козаки вічне каміння з далеких країв, аби не змогли взяти її ні турки, ні ляхи, сьогодні майже нічого не лишилося».

Керівники партії і уряду турбувалися про те, щоб розгром пам'яток історії та культури на Україні був по можливості повним і всеохоплюючим. Але своїм заходам у цьому напрямі вони надавали зовнішніх форм турботи про пам'ятки старовини. Ось конкретний приклад, як це робилося. 1963 року видано наказ різко скоротити кількість пам'яток архітектури на території Української РСР, що перебувають під охороною держави. Фактично це був наказ знищити більшість архітектурних пам'яток. Відповідно до цього рішення партійних вождів, 13 вересня 1963 року Держбуд Української РСР видав наказ ч. 252, який мав заголовок: «Про впорядкування справи обліку та охорони пам'яток архітектури на території Української РСР». «Впорядкування» цієї справи полягало на тому, що «кількість пам'яток архітектури, які перебували під охороною держави, скорочувалась із двох з половиною тисяч до 864». (Дивись статтю Г. Логвина в газеті «Літературна Україна» від 16 грудня 1966).

Ми вже говорили про те, яку виличезну кількість пам'яток архітектури більшовицька влада знищила до 1963 року. Саме в тому році відкрито шлях для фізичного знищення переважаючої більшості тих пам'яток архітектури, які до того часу збереглися. Бо ж наказ партійного керівництва зменшити кількість пам'яток архітектури, що перебувають під охороною держави, з 2 500 до 864 був нічим іншим, як наказом фізично знищити 1 636 пам'яток архітектури. У наказі подано тільки цифри, але не було жадного пояснення, чому понад півтори тисячі старовинних фортець, замків, соборів, церков тощо, які вчора були, за свідченням фахівців, цінними пам'ятками минулого, сьогодні раптом стають нецікавими для історії і культури української нації.

У 1937—38 роках ішли з Москви накази місцевим органам НКВД скерувати певну кількість в'язнів на будівництво такого-то каналу або такого-то заводу, зовсім не цікавлячися тим, чи існує в місцевих тюрмах стільки в'язнів, щоб можна було виконати «плян». І місцеві органи таємної поліції, щоб виконати рознарядку, часто поспішно заарештовували людей, зовсім не цікавлячися тим, чи вони дійсно в чомусь провинилися. Людям «пришивали» справи, і їх висилали без суду: треба ж було виконати плян поставки в'язнів на роботи для «будівництва комунізму». Щось дуже подібне сталось 1963 року з пам'ятками архітектури. Центральні органи влади висилали до областей рознарядки з вказівкою, на скільки треба зменшити кількість пам'яток архітектури, зовсім не цікавлячися тим, чи зменшення цих пам'яток не приведе до знищення неповторних архітектурних шедеврів, унікальних історичних будівель.

Українські патріоти на місцях, після одержання наказу від 13 вересня 1963, пробували якось обійти цей наказ влади і всупереч її бажанню зберегти можливо більшу кількість пам'яток архітектури. У Львові це зробили в такий спосіб. Там на Ринку стоять пліч-о-пліч сорок чотири будинки з 15, 16 та 17 століть; кожний з них є надзвичайно цінним зразком зодчого мистецтва, а всі вони разом творять неповторний архітектурний ансамбль. До 13 вересня 1963 кожний з цих 44 будинків стояв у списку пам'яток архітектури, що перебувають під охороною держави, під окремим номером. А після одержання вересневого наказу місцеві патріоти поставили на всіх 44 будинках той самий номер 326, зменшивши в списку, але не в місті кількість пам'яток під охороною. (Дивись статтю Волинського в журналі «Новый мир» за жовтень 1966, стор. 197).

Однак не всюди було можливо так обійти наказ влади. І після вересня 1963 загинула велика кількість пам'яток. В числі архітектурних шедеврів, що загинули в результаті цього наказу, були дерев'яні церкви в селі Руське Поле на Закарпатті — надзвичайно цінні пам'ятки українського різьбярства 17 століття. Отож місцева влада наказала порубати їх на дрова. Ці церкви з болем згадали у своїх статтях у

«Літературній Україні» Євген Кирилюк (20 грудня 1966) і Григорій Логвин (16 грудня 1966). Останній у зв'язку з цим писав:

«Закарпатський облвиконком швиденько виніс постанову про розбирання всіх споруд, знятих з охорони згідно з наказом Держбуду».

Ми ще раз повторюємо і підкреслюємо: Наказ від 13 вересня 1963 був нічим іншим, як інструкцією місцевим органам знищити більшість пам'яток архітектури на Україні.

У статті Григорія Логвина ми знаходимо також такі цікаві інформації:

«...неподалік від міністерства культури та Держбуду, в Києво-Печерському музеї-заповіднику, Ковніровський корпус стояв майже двадцять років без даху, аж поки не впали його фронти... У Седневі, Новгороді-Сіверському, Чорткові та інших містах коштовні пам'ятки руйнуються буквально на очах».

Для окреслення цього явища не придумаєш іншої назви, як розгром більшовиками пам'яток історії і культури України.

ХТО БОРОНИВ І ХТО НИЩИВ ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ І КУЛЬТУРИ?

23 березня 1966 чернігівські обласні організації прийняли постанову про поліпшення справи охорони пам'яток культури. Однак, незабаром після цього в Чернігові зруйнували вежу Троїцького монастиря. У своїй цитованій нами вище статті «Охороняється державою», Леонид Волинський розповідає:

«Чернігівську постанову прийняли... і вже після її прийняття тут розігралася одна з нерідких історій: всупереч законів і протестам громадськості було знесено північну вежу Троїцького монастиря, що перебувала під охороною держави. Директор Чернігівського історичного музею А. Філін дав мені прочитати копію листа, з яким він звернувся до заступника голови ради міністрів УРСР і голови Держбуду, — там мовиться про культурно-історичні цінності ансамблю і про неприпустимість (а також практичну непотрібність) знесення. І все ж вежу знесли».

Отже, на оборону пам'ятки культури виступила широка громадськість; за її знищення — партійні функціонери. Волинський наводить ще один цікавий приклад, який кидає світло на питання: хто боронив і хто нищив пам'ятки історії?

«Коли в селі Тухолька Львівської області — пише він — баби побили голову сільради за те, що порубав і спалив „начинку” бездіяльної церкви — вітварне різьблення і живопис, тут, мабуть, виявилася не тільки ображена релігійність. Тут було зневажено й інші почуття».

На оборону пам'яток історії виступають баби в українських селах, виступає народ. Пам'ятки історії нищать репрезентанти влади в центрі і на місцях.

Аналогічні історії розповідає заслужений діяч мистецтв Української РСР Іван Гончар у статті «Свідки давнини», яку опублікувала київська газета «Культура і життя» 18 грудня 1966, де читаємо:

«... на жаль, подекуди руйнуються історичні та архітектурні пам'ятники з вини місцевих керівників. Так, голова сільради села Острійки Білоцерківського району т. Лисенко, ні з ким не порадившись, зруйнував дуже цінну архітектурну споруду — дерев'яну трибанну церкву 17 століття... У Нікополі зовсім недавно розібрано останню і єдину в своєму роді будівлю — курінь 18 століття козака Білого, який був перенесений свого часу із Запорізької Січі і простояв два століття. У руйнуванні споруди не було ніякої потреби».

В «Українській радянській енциклопедії» сказано, що курінь — це «велика довгаста будівля, в якій жили запорізькі козаки. Кожний курінь вмщував кількасот чоловік». Курінь становив військову одиницю Запорізької Січі. У 16—18 століттях Запорізька Січ мала 38 куренів. На чолі кожного куреня стояв курінний отаман.

Чи треба комусь пояснювати ролі Запорізької Січі в історії української нації? 1775 року російське військо зруйнувало Січ. Один курінь, що залишився незруйнованим, українські патріоти перевезли як святиню до Нікополя. Довгий час він там простояв, як пам'ятка про колишній військовий табір українського козацтва. Комуністична влада dokonala те, що було зроблене російським царським режимом 1775 року та знищила також і цю згадку про Запорізьку Січ.

Іван Гончар пише далі:

«Зруйновано також Полковницьку скарбницю часів Гетьманщини в Прилуках. У селі Ходосіївці Києво-Святошинського району в минулому році з ініціативи місцевих та районних керівників було розібрано єдину в своєму стилі споруду на Київщині — трибанну церкву 17 століття. Коли я поцікавився, які причини зруйнування церкви, то секретар Києво-Святошинського райвиконкому відповів, що зробили „добре діло“, бо церковники добивалися її відкриття...».

Ось так носії влади в центрі, в Москві, і на місцях протягом десятиріч «робили добре діло», руйнуючи шедеври, створені руками найкращих українських архітекторів і майстрів, знищуючи найцінніші пам'ятки української історії і культури.

*

Історик М. Ю. Брайчевський розповідає в (уже згаданій нами) статті про долю одного старовинного монастиря:

«На правому березі Дністра біля села Бакота (Хмельницька область) розташований вирізьблений у скелі монастир, виникнення яко-

го відноситься до епохи Київської Русі (там, до речі, є унікальні написи на стінах, датовані домонгольським часом). До 1964 року вхід до печери був захищений дерев'яною капличкою, що приваблювала віруючих для молитви. 1964 року керівництво місцевого радгоспу вирішило „виявити ініціативу” і покінчити з релігійними забобонами, для чого розпорядилося зламати каплицю. Деякий час уламки зруйнованого будинку лежали купою. Але в результаті цього вчинку віруючі села зовсім не стали атеїстами; їхніми зусиллями монастир тепер відбудовано».

Унікальну пам'ятку історії України — монастир часів Київської Русі — місцева влада руйнує, а народ, всупереч діям і бажанням окупаційної влади, відбудовує.

Брайчевський розповідає в своїй статті про те, як широкі кола української громадськості вимагали зберегти надзвичайно цінну пам'ятку архітектури — трапезну Микольського монастиря в Києві — і як центральний комітет компартії України вимагав зруйнувати цю пам'ятку. Щоправда, Брайчевський висловлюється обережно і говорить не про центральний комітет компартії України, а про «одні високі збори на Україні», але немає сумніву в тому, що він був примушений вжити цей вираз, бо критикувати ЦК в умовах комуністичного режиму заборонено. У статті ми читаємо:

«В одних високих зборах на Україні 1963 року критикували людей, які ніби цілком невиправдано вимагали зберегти трапезну „якогось манатиря”, яку давно використовували під склад, і включити її в архітектурний ансамбль нової дитячої установи, що її будували на цьому місці. Мова йшла про згадану вище трапезну Микольського монастиря в Києві — найціннішу пам'ятку 17 століття, яка увійшла до всіх підручників з історії архітектури; цю пам'ятку без будь-якої потреби знищили при будівництві Київського Палацу піонерів. Люди, про які мовиться, чії імена не було згадано — найвидатніші представники української радянської інтелігенції: поет-академік М. Т. Рильський, акад. архітектури В. І. Заболотний, академіки О. І. Білецький, Л. О. Булаховський, багато видатних архітекторів, художників, учених. Проти зносу трапезної виступили Держбуд Української РСР, Інститут історії і теорії архітектури Академії будівництва і архітектури Української РСР та інші установи... Проти знищення пам'ятки висловився і колектив архітекторів, якому доручили проектування Палацу піонерів і який запропонував варіант проекту, що передбачав збереження трапезної... І все ж пам'ятку знищили».

За обставин, коли проти зруйнування цієї надзвичайно цінної пам'ятки виступили не тільки широкі кола української громадськості, але й колектив архітекторів, і Держбуд Української РСР і цілий ряд інститутів та установ України, її знищення могло відбутися тільки на підставі рішення найвищої влади, якою, в умовах комуністичного режиму, є ЦК КПУ.

Підсумуймо тепер усе досі сказане. Комуністичне керівництво знищило на Україні величезну кількість найцінніших пам'яток історії і культури. Одна причина зневажливого ставлення більшовицької влади до пам'яток минулого України полягає в її намаганні знецінити все, що було створене руками попередніх поколінь, мовляв, справжні цінності творив народ тільки під керівництвом комуністів. Рекламувати створену комуністичною партією дійсність легше, коли знищено згадки про архітектурні шедеври старих часів. Зневажливе ставлення влади до архітектурних пам'яток минулого існувало на всій території Радянського Союзу, не тільки на Україні.

Але існувала ще одна причина ворожого ставлення влади до пам'яток минулого. Ця друга причина діяла тільки на території України та інших неросійських республік Радянського Союзу. Ми маємо на увазі похід ЦК КПРС проти так званого «буржуазного націоналізму». Цим виразом окреслюють любов неросійських народів до своєї історії, до своєї національної культури, до своєї рідної мови. Розгром пам'яток України княжих часів потрібний був великодержавним російський шовіністам з ЦК КПРС для викреслення з пам'яті українського народу згадки про велич колишньої української держави. Розгром цих пам'яток, як також пам'яток української козацької республіки, потрібний був, щоб полегшити фальшування історії України комуністичною історичною наукою. Тому знищення пам'яток минулого мало на Україні особливо великі розміри і особливо брутальний характер.

Протягом десятиріч на культурному фронті України ішла запекла боротьба за пам'ятки минулого. Образно висловлюючися, з двох боків барикади окопалися два ворожі табори. З одного боку стояли широкі верстви українського народу: селяни, робітники, службовці, вчені, письменники. Вони боронили пам'ятки української історії і культури. З другого боку стояли партійні функціонери від найвищих до найнижчих — усі ті, хто репрезентував владу в центрі і на місцях. Вони нищили пам'ятки українського минулого. Тільки наявності першого табору слід завдячити те, що протягом п'ятих десятиріч комуністичної влади знищено не все і дещо збереглося.

ПАРТІЙНЕ КЕРІВНИЦТВО ЗАМІТАЄ СЛІДИ

23 грудня 1966 року на першій старінці київської газети «Літературна Україна» з'явилося таке привітання Центрального комітету компартії України:

«Центральний комітет Комуністичної партії України палко вітає делегатів установчого з'їзду Українського товариства охорони пам'ятників історії і культури, всіх ентузіастів благородної справи громадського догляду та пропаганди неоціненних скарбів історичної та куль-

турної спадщини, революційних і трудових традицій народу. Українське товариство, засноване з ініціативи вчених, мистців та широкої громадськості республіки з метою активного сприяння державній охороні скарбів національної культури, повинно стати дійовим осередком пропаганди історико-мистецьких знань серед працюючих...»

Нам здається, що першим кроком діяльності «Українського товариства охорони пам'яток історії і культури» повинно було б бути опублікування повного списку знищених комуністичною владою на Україні пам'яток історії і культури. Це мало б бути багатотомове видання з відповідними ілюстраціями. Воно повинно б містити фотографії таких пам'яток Києва як: Михайлівський монастир, Успенський собор на Подолі, Трьохсвятительська церква, пам'ятник Ірини, військовий собор св. Миколи на Печерську, Богоявленський собор і фотографії тисяч інших пам'яток на Україні, знищених заходами ЦК КПРС та ЦК КПУ.

Своїм «палким привітанням» установчим зборам «Українського товариства охорони пам'ятників історії і культури» партійні вожді спробували замести сліди своїх злочинів супроти історії і культури України. У зв'язку з підготовою до заснування товариства у пресі радянської України з'явилося чимало статей. Типовою для них є стаття «Пам'ятники архітектури — надбання народу», що з'явилася 1 червня 1966 в газеті «Правда України», яка починається такими словами:

«З болем згадуємо ми, якої шкоди завдали фашистські загарбники історичним спорудам, що становлять гордість української культури. Від їхніх рук загинули славетні стародавні собори, палаци, міські ансамблі. Фашисти не приховували свого розрахунку на те, що нація, позбавлена пам'ятників матеріальної і художньої культури минулого, стане схожа на дерево з підрубленими коренями».

У статті немає ані слова про те, що переважаючу більшість пам'яток архітектури на Україні знищила більшовицька влада. Знищила не в ході військових дій, а в мирний час. Знищила свідомо, бо знала, що (як пише «Правда України») «нація, позбавлена пам'ятників матеріальної і художньої культури, стане схожа на дерево з підрубленими коренями».

Напередодні п'ятдесятої річниці т. зв. жовтневої революції треба підбити підсумки діяльності комуністичної влади в галузі охорони пам'яток історії і культури України: підсумки діяльності за пів сторіччя. Баянс виходить жахливим. І, читаючи такі статті, як цитована вище стаття у газеті «Правда України», мимоволі приходиш до переконання, що тут хтось намагається власні злочини приписати іншим.

Ми далекі від того, щоб якимось вибілювати політику гітлерівського «райхскомісара» для України — Еріха Коха. Але ми можемо сміливо твердити, що в умовах відсутності військових дій — при кінці 1942

року, коли фронт проходив у районі Сталінграду, на Україні свідомого нищення соборів, палаців і міських ансамблів не було. Але було таке нищення в мирний час — перед війною і після неї. Це нищення було організоване і кероване саме тими, хто на першій сторінці «Літературної України» 23 грудня 1966 «палко вітав» установчий з'їзд «Українського товариства охорони пам'ятників історії і культури».

Ми вже згадували, що 1966 року в Києві вийшов у світ перший том капітальної праці «Історія українського мистецтва» (видання головної редакції «Української радянської енциклопедії»). Тут ми читаємо:

«В силу історичних причин багато мистецьких пам'яток 14 — середини 17 століть краще збереглися на західних землях України» (стор. 9).

Які це «історичні причини», не сказано. Головні «історичні причини», без сумніву, полягають у тому, що західноукраїнські землі перебували коротший час під російсько-більшовицьким пануванням, ніж східноукраїнські.

Видана на розкішному папері з багатьма гарними ілюстраціями книга «Історія українського мистецтва» без сумніву призначена насамперед для закордону. Вона потрапить до університетів багатьох країн світу. Що ж довідаються з неї чужі дослідники про те, хто нищив на Україні пам'ятки історії і культури? Про знищений комуністичною владою в Києві Михайлівський Золотоверхий собор 11 століття тут сказано так:

«Можливо, будували й оздоблювали Михайлівський Золотоверхий собор печерські майстри. В усякому разі, належність цієї споруди до печерської будівельної школи безперечна. До наших днів собор не зберігся».

Ось так «науково» пояснила редакція «Української радянської енциклопедії» світові причину зникнення славетної пам'ятки княжого Києва.

Про Успенський собор Києво-Печерської Лаври (не змішувати із знищеним комуністичною владою київським Успенським собором на Подолі) в «Історії українського мистецтва» сказано так:

«Протягом століть собор неодноразово перебудовували. До наших днів дійшли лише його руїни після варварського знищення цієї видатної давньоруської пам'ятки фашистськими окупантами в 1941 році» (стор. 170).

Говорячи про Михайлівський собор, комуністичні редактори «забули» важливу деталь. Вони «забули» сказати, що цей собор не сам зруйнувався, а його зруйнувала більшовицька влада. Говорячи про Успенський собор Києво-Печерської Лаври, редактори знову «забули» важливу деталь. Вони «забули» сказати, що цей собор загинув не від німецьких, а від радянських мін, які більшовики під нього заклали

напередодні своєї втечі з Києва перед німецькою армією восени 1941 року. Про це говорили тоді з обуренням мільйони людей на Україні. Про це писали у своїх вже цитованих нами працях колишній науковий співробітник Української академії наук Б. Мікорський і колишній професор стародавньої історії і археології Ростовського університету М. Міллер.

Факт видання в Києві багатотомової праці «Історія українського мистецтва» був би явищем дуже позитивним, якби автори цього твору не фальшували правди. Світові треба розповісти не тільки історію пам'яток української культури, але також історію розгрому цих пам'яток комуністичною владою.

З приводу 110-річчя з дня народження та 50-річчя з дня смерти Івана Франка у «Суспільно-політичній бібліотеці» (ч. 17) видавництва ПРОЛОГ вийшов з друку збірник матеріалів п. н.

І в а н Ф р а н к о

ПРО СОЦІЯЛІЗМ І МАРКСИЗМ

(Рецензії і статті — 1897-1906)

Упорядкування, вступна стаття і довідки Богдана Кравцева.

Книжка має 260 стор. Ціна — 2,50 дол. або відповідна сума в перерахуванні на іншу валюту.

З замовленнями звертатися до видавництв «Пролог» і «Сучасність»

ДЕКЛЯРАЦІЯ ЗП УТВР

У 50-І РОКОВИНИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

I

Цього року минає 50 років від великого революційного здвигу українського народу, що завершився 22 січня 1918 року проголошенням державної незалежності Української Народної Республіки. Події перед 50 роками на Україні наглядно довели живучість українського народу, який у стоп'ятдесять років після повної ліквідації його автономного існування і після стільки насильних заходів його повністю асимілювати, зголосив знову своє право на власну державність.

Російські більшовики збройною агресією знищили Українську Народну Республіку. При тому, послуговуючись горсткою місцевих, здебільша етнічно неукраїнських комуністів, вони намагалися утворити враження громадянської війни на Україні, якої там не було. На місце УНР російські більшовики створили псевдосуверенну УРСР, яку від перших днів її існування вони розглядають як провінцію імперії.

Українські національні сили були подолані переважачим числом і брутальністю стороннього ворога, але тим не менше залишився великий історичний акт державного самовизначення України. Державні акти незалежності і соборности, здобута українським народом національна, політична і соціальна воля, боева слава військових формацій армій УНР і УГА, — визначили дальший шлях боротьби і залишили політично-ідейну спадщину, яка досі унапрямує працю нових поколінь на українських землях і поза ними.

II

Російські більшовики принесли Україні тотальне поневолення.

В УРСР український народ поневолений передусім національно. Він не має змоги вільно розвивати свою мову, культуру, літературу. Уся його духовна творчість і різні галузі його життя перебувають під безоглядним тиском русифікації. Українська мова досі не має прав державної мови в УРСР. З доручення Москви пляново знищують історичні пам'ятки українського народу. На Україні безперервно поселяють російських і зрусифікованих бюрократів, а українські кваліфіковані кадри висилають на працю поза межі України. Таким чином на ділі проводиться в життя політика т. зв. «злиття націй», метою якої є знищити етнічну й культурну субстанцію українців та інших неросійських народів СРСР і влити їх у російську націю.

Український народ поневолений також економічно, бо накинені Україні система планування та централізація народного господарства УРСР позбавляє український народ великої частини плодів його землі і його праці, що йдуть на послуги імперії-поневолювача.

В УРСР український народ поневолений також політично і соціально, бо комуністичний режим загарбав у громадян СРСР їхні підставові політичні права і створив найнесправедливіше суспільство, що складається з маси обезправнених та есплуатованих громадян і правлячої касты бюрократів.

Український народ відзначатиме п'ятидесяті роковини комуністичної диктатури у свідомості втрати мільйонів своїх синів і дочок, що впали жертвами чи то неспровокованої агресії Москви проти Української Народної Республіки, чи то планових знищень голодовою смертю в 1933 році, чи то масового терору проти української інтелігенції, проти Православної і Католицької українських Церков, проти різних формацій українського визвольного руху.

Фактів народовбивчої політики Москви на Україні не можуть змінити ані зменшити деякі досягнення українського народу за останні 50 років, зокрема в галузі економіки, загальної та фахової освіти і науки. Вони, зокрема розбудова промисловости України і фахові кадри, були здобуті важкими зусиллями народу та його незліченними жертвами. Але українці не завдячують їх ні Москві, ні її комуністичним бюрократам. Навпаки, без втручання Москви і без бюрократизму комуністичної системи, а в умовах власної державної незалежности та демократії, досягнення українського народу були б більші і не було б мільйонових жертв, нанесених українському народові ворожим режимом.

Український народ ніколи не погодився з поневоленням комуністичною Москвою і він та веде проти неї безперервну самооборонну боротьбу. Впродовж трьох років український народ із зброєю в руках захищав Українську Народну Республіку, а по її упадку документував своє прагнення до незалежности повстанськими акціями та боротьбою в галузі культури, науки, літератури, мови, мистецтва, економіки. У період другої світової війни і кілька років після її закінчення найтипівішим і всенародним виразником прагнення до незалежности була Українська Повстанська Армія.

У сучасну пору головний фронт боротьби українського народу проявляється в його прагненні зберегти і підняти на вищий рівень розвитку українську мову, зробити її мовою всіх галузей життя модерно розвиненої нації та засобом спілкування всіх верств, зокрема соціальних верхів народу; у прагненні створити передову літературу, мистецтво та культуру і таким чином зберегти провідні кадри народу від російсько-імперської культурної експансії; у прагненні розбудити національну гордість, зберегти історичні, фізичні та духові пам'ятки народу, біографію якого фальшують російські імперіялісти. У

цій самообороні нашого народу передовою силою є нова молода генерація, зокрема українських діячів культури та літератури, а її підтримують широкі кола українського народу.

Самооборона українського народу виявляється також у його намаганнях забезпечити за собою права, записані в конституції УРСР, бо й вони нездійснені в житті та потоптані російсько-більшовицькими імперіялістами. Тому український народ веде боротьбу за те, щоб на ділі плянувати та розвивати свою економіку і розпоряджатися її продуктами; щоб в українських школах УРСР навчання велося українською мовою і щоб учні вчилися з українських підручників; щоб українськими на ділі, а не на словах, були наукові та дослідні установи; щоб національно свідомі українці, а не російські шовіністи, керували різними галузями життя нашої нації. Ведучи боротьбу такими засобами, український народ свідомий, що повне державне усамостійнення України може бути досягнене тільки як наслідок національно-визвольної революції у пригожих для неї умовах.

Український народ прагне порозуміння і приязних взаємин з усіма сусідами, в тому числі також з російським народом, але на принципах незалежності, рівності і невтручання у внутрішні справи. Культурна праця української меншости в Польщі та Чехо-Словаччині і в інших східноєвропейських комуністичних країнах, а також співпраця діячів культури тих народів з українцями, що ведеться на рідних землях і на еміграції, торує дорогу для плідотворних взаємин між ними і Україною.

П'ятдесяті роковини революції на Україні український народ відзначатиме в умовах наступу ворога, власної самооборони й у свідомості, що основні ідеали української революції 1917 року не здійснені, що Україна є під чужою владою, яка знищила її національну, політичну і соціальну волю.

III

Українці поза рідними землями, що живуть у вільних країнах Заходу, зобов'язані використати 50-річчя утворення Української Народної Республіки для того, щоб посилити моральну і політичну допомогу своєму народові. Найкращим виявом допомоги в існуючих умовах може стати в першу чергу документарна роз'яснювальна акція серед інших народів про українські визвольні змагання, про більшовицьку реакцію і про сучасне становище на Україні — про форми самооборони українського народу.

Зобов'язання супроти свого народу українська еміграція виконає тільки тоді, коли вона сама буде існувати, як здорова і зорганізована спільнота. Однією з передумов її успішної праці є її єдність.

Форумом маніфестації єдності громадської дії української еміграції перед українським народом і стороннім світом повинен би ста-

ти плянований у цьому році Світовий конгрес вільних українців. Українська національна рада, шоста сесія якої відбулася в березні цього року, повинна, не зважаючи на всі недоліки основного та ділового характеру цієї сесії, стати базою для об'єднання всіх українських партійно-політичних формацій на еміграції. Релігійне і національне майбутнє нашої громади поза рідними землями нерозлучно зв'язане з невідкладною конечністю церковно-релігійної єдності всередині окремих наших церков та у взаєминах між ними.

Ефективна допомога українському народові і гармонійний розвиток та зростання українських національних сил на еміграції у великій мірі утруднюються міжгруповою боротьбою, а зокрема проповіддю нетолерантності, ненавистництва, легкодушними обвинуваченнями на адресу інших українських національних груп і намаганнями монополювати громадське життя. Такі вияви та тенденції послаблюють нашу спільноту, знеохочують до громадської і політичної праці, відштовхують від неї зокрема нашу молодь і допомагають ворогові, який використовує кожну нагоду для того, щоб ширити диверсію і зсередини розбивати українську громаду.

IV

Закордонне представництво Української Головної Визвольної Ради і Генеральний секретаріат закордонних справ УГВР, які з доручення УГВР були вислані за кордон у 1944 році, виконували в перших повоєнних роках обов'язки уповноважених представників організованої підпільної і повстанської боротьби, що в той час була ведена на українських землях. Потім, коли такі форми боротьби на Україні були знищені ворогом, ми, як теж і ті формації за кордоном, що підтримують нашу працю, визнали нашим обов'язком бути серед української громади та чужого світу речником тих політичних і соціальних ідей, що їх висунув і боронив організований український визвольний рух на Україні під час нацистської та більшовицької окупації і які також у сучасну пору є в Україні рушійними ідеями національного активу нашого народу. Це завдання ми виконуємо досі.

Рівночасно, виходячи з заложення, що успішну допомогу українському народові можна давати тільки при умові знання того, що проходить на Україні, і потреб українського народу, ми намагаємося пізнати українську дійсність та пристосувати нашу працю до її вимог. Публіковані нами і співзвучними з нами колами періодичні та неперіодичні видання присвячують свою центральну тематику подіям на Україні і таким чином інформують українського та неукраїнського читача на Заході про процеси на рідних землях. Так то за останні роки були доведені до відома української еміграції і державно-політичних та громадських кіл світу такі події, як підпал бібліотеки

Академії наук в Києві, знищення вітражу у вестибюлі Київського університету, арешти групи діячів культури на Україні, що характеризують теперішню політику поневолення українського народу. Рівночасно ми поширили на Заході інформації про такі вияви самооборони нашої нації, як недопущена до друку в Радянському Союзі творчість Василя Симоненка та інших представників молоді української літератури, про протести на Україні проти арештів діячів культури і проти русифікації тощо.

У парі з цим у наших публікаціях ми постійно реагуємо на всі вияви поневолення українського народу і, подібно як і інші українські групи на еміграції, намагаємося, щоб наше слово доходило до відомих наших братів на рідних землях. Ми переконані, що в час, коли на Україні немає свободи слова, українська еміграція має багато можливостей підтримати там процеси самобутнього розвитку української духовності та культури і познайомлювати українську людину з культурними та політичними течіями вільних народів.

V

50-і роковини української революції припадають на час повної декон'юнктури для української визвольної справи. У світі немає сьогодні жадної сторонньої сили, яка була б зацікавлена існуванням державної незалежності України, хоч є сили, які співчують самостійним прагненням українського народу і ставляться до них прихильно.

В умовах існуючої декон'юнктури для української справи не можна в теперішню пору вважати реальним намагання здобути підтримку серйозних кіл Заходу для справи тотальної зміни на Сході Європи. Існують натомість ширші і часто невикористані українською еміграцією можливості ширити достовірну та документарну інформацію про Україну серед вільних народів, їх приєднувати для конкретних акцій — чи то протесту проти сучасного поневолення українського народу, чи то для підтримки його самооборонної боротьби. Такі можливості зростають зокрема у зв'язку з частинним проламуванням залізної завіси західними народами і народами СРСР.

Корисно на українські шанси впливають сучасні процеси, що проходять всередині комуністичного блоку. Конфлікт між Москвою і Пекіном може послабити силу тиску Москви на неросійські народи СРСР, хоч китайці досі не підняли питання російського колоніалізму щодо цих народів. Ступневе усамостійнювання сателітів Москви з-під її опіки є величким документом перемоги національної ідеї та концепції організації взаємин між народами на принципах державної незалежності та взаємопошани над штучною й насильницькою доктриною т. зв. пролетарського інтернаціоналізму, яка остаточно зде-

маскувала себе як видозміна традиційного російського імперіялізму. Події в країнах сателітів Москви посилюють процеси національного мислення серед неросійських народів СРСР і унаслідують реакційність та народобивчий характер проповідуваної досі Москвою концепції т. зв. «злиття націй» в СРСР.

VI

П'ятдесят років, що пройшли від часу української революції, не принесли українському народові державної незалежності. Але за ті роки український народ здобув собі в самому СРСР і серед вільних народів позицію нації з власними національними, політичними, культурними та соціальними прагненнями. Жадним народобивчим методам Москви і її дезінформації не вдалося задушити окремої ідентичності української нації. На Заході є ще чимало плутанини в українському питанні, але вона ступнево усувається послідовною роз'яснювальною працею еміграції і самою боротьбою народу. У самому ж СРСР далі йдуть намагання ліквідувати етнічну, духову та політичну самобутність української нації, і ці намагання завдають їй глибокі рани. Багато ще в самій Україні байдужості, нігілістичного ставлення до власної мови, традиції, культури, чимало ще вислужництва і рабства. Але в парі з цим у сучасній Україні багато ідейного, великого і героїчного. Не дивлячися на всі знищення, українська нація виростила і змужніла. Своєю соціальною структурою, кількістю своєї професійної інтелігенції, своєю економікою, досягненнями в науці, Україна належить до передових націй світу. Сьогодні вона позбавлена політичної та національної волі. Але коли для їх здобуття відкриються можливості, український народ увійде в коло вільних народів, як повноцінна, духово, культурно, соціально й економічно розвинута нація.

Червень 1967

*ЗАКОРДОННЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО
УКРАЇНСЬКОЇ ГОЛОВНОЇ ВИЗВОЛЬНОЇ РАДИ*

ПОДОРОЖНІ НОТАТКИ

РОМАН РУДНИЦЬКИЙ: ПЕРША ЗУСТРІЧ З УКРАЇНОЮ

Коли вигляди на мою участь у Міжнародному конкурсі ім. Чайковського у Москві, в червні 1966, стали реальними, — я мав їхати туди як член групи молодих американських піаністів репрезентувати США, — мене почала переслідувати думка: якби так знайти можливість після закінчення конкурсу поїхати на Україну? Якже так: бути по тому боці, у Москві, отже, так би мовити, «два кроки» від України і не використати цієї нагоди, не побачити її? Скільки я наслухався про Україну від батьків: про Київ, Харків, Львів — міста, в яких вони виступали в операх, на концертних естрадах тощо, міста, в яких і досі живе чимало їхніх колишніх товаришів праці, — всі вони вже від багатьох років сучасні передові композитори, музики, співаки, прізвища яких я так часто чув дома... Якже так, щоб бути в Москві й не мати можливості зустрітися з ними і познайомитися? Як так, щоб не знайти можливості замінити дотеперішнє уявлення про країну, людей та їх щоденне життя реальними враженнями, побачивши все те власними очима? Та в першу чергу: як не зустрітися і не познайомитися з моєю найближчою ріднею на Україні?

Тому, поїхавши до консульського відділу радянської амбасадки у Вашингтоні, щоб одержати візу на в'їзд до СРСР на підставі офіційного прийняття мене організаційним комітетом Конкурсу ім. Чайковського як учасника конкурсу, я відразу запитав про можливість поїздки на Україну. Тут зустрінула мене прикра несподіванка. Мені сказали: «Ви їдете до Москви як учасник конкурсу й як такому вам дається віза, а для поїздки на Україну треба іншої, туристичної, і для цього треба вносити прохання принаймні півроку наперед». Отже, як не жалко, але нічого не вийде з моїх сподівань, і з усіма гарними мріями про відвідини батьківщини моїх батьків треба розпрощатися!

Але згідно з приповідкою «коли Мохаммед не прийде до гори...», Україна символічно прийшла до мене і то зразу ж, коли я висів з лі-

Друкуємо подорожні враження молодого американця українського походження, уже відомого піаніста, як цікавий документ про життя і побут культурної еліти в Українській РСР. У т. зв. «період побудови комуністичного суспільства» створюється окрема соціальна верства, якій Мілован Джілас дав окреслення «нова кляса», а публіцисти українського визвольного підпілля — окреслення «кляса партійних вельмож». До цієї кляси належать необов'язково тільки партійні апаратники. — Редакція.

така на московському летовищі: Україна зустрінула мене в особах аж шести членів найближчої родини моєї матері, які приїхали з різних сторін України, щоб зустрінути свого племінника чи двоюрідного брата, якого всі знали від двадцяттрьох років тільки з фотографій. Мене вони пізнали відразу й питають: «Ану, пізнавай усіх нас, хто є хто?». Це вдалося мені без трудно — отже, обидва брати моєї матері, Василь і Володимир з дружиною Женєю; двоюрідна сестра мами, Катя Панченко, цікаві листи якої мати так часто мені читала, та її син Володя; нарешті син дяді Васі, мій двоюрідний брат, Юрко. Опісля, у той же вечір, при вечері в готелі «Пекин», в якому мене примістив Комітет конкурсу (до речі, його представники зустрічали на летовищі квітами всіх учасників конкурсу, щось коло сотні людей, які з усіх кінців світу з'їжджалися туди протягом трьох днів), ми не тільки познайомилися, але таки й по справжньому «породичалися», немовби всі вони мене, а я їх усіх, знали уже з давніх років.

Дякуючи нашому спорідненню, їм усім удалося дістати квитки до залі, де відбувався конкурс, дарма що, як було проголошено, всі квитки розхоплено вже давно. Мені було незвичайно приємно, що ці всі мої родичі чули мій виступ у першій «турі», а ті, хто не мусли зараз повертатися на Україну — як тітка Катя і Володя, а потім дядько Володя і Женя — ще й у чергових. Ми всі думали, що ці наші побачення під час конкурсу, єдині та останні.

Однак уже перед самим закінченням конкурсу, в останні дні червня, мене зустрінула справжня несподіванка, найкраща, якої я міг бажати — мені запропонували одномісячну подорож... по Україні. З концертами, таки негайно!

Дядько Вася відразу заявив, що їздитиме зі мною весь час скрізь, куди мені треба буде, щоб я побачив якнайбільше цікавого. Свою обіцянку він не тільки дотримав, але й перевершив її багатократно. Я й не міг мріяти про кращого провідника по Україні і про кращого товариша одномісячної поїздки. Ми відразу знайшли з ним спільну мову і розуміли один одного як найкраще.

Дядько Вася — літератор, письменник і журналіст, автор театральних п'єс, лібретто до опери «Павло Корчагин», музичної комедії «Червона калина», численних книжок, людина непересічної інтелігенції і високо культурна. Він, як не можна краще, пояснював мені в безконечних розмовах життя на Україні, як воно змінюється й розвивається, чому воно таке різне від того, яке я знав, — американського та західноєвропейського. Дядькові Васі завдячую в першу чергу, що поїздка по Україні була така чудова і що цей місяць, проведений у його товаристві, залишиться в моїй пам'яті на все життя найкращим спомином.

Мій перший концерт на Україні мав відбутися в Києві; отже я виїхав туди з Москви сам тому, що дядько Вася мусів несподівано, на коротко, повернутися до Харкова, де він постійно живе. Ми мали при-

їхати до Києва майже в ту саму годину з двох протилежних сторін — він з Харкова, я з Москви. Отже ми домовилися зустрінутися в Києві на залізничному дворці.

Я їхав уперше радянським поїздом. А тому, що я виїхав о 8 год. вечора (28 червня), я взяв спальний вагон. Він вигідний, переділи на чотири місця, цілком подібні до західноєвропейських (як відомо, американські залізничні й вагони в усьому інакші ніж європейські). Жінки і чоловіки їдуть і сплять у переділі спільно. Ніщо в них — ані одяг, ані валізи тощо — не впадає мені в очі, як щось особливо «інакше»; так само, як думаю, й я не звертав уваги своїм американським одягом чи валізками з «зіпером». Один з пасажирів у військовій формі починає зі мною розмову; довідавшись, що по-російськи я не говорю, а тільки по-українськи, він відразу переходить на цю мову. Показується — це українець. Він запрошує мене на перекуску. Темою розмови: конкурс у Москві та... бажаний і сподіваний мир у світі! Але ані слова з його боку чи будь-яких критичних натяків або зауважень на адресу США.

Уранці розносять чай — даром. А о 9 год. ми вже у Києві. Дивлюся в умовленому місці за дядьом Васею — нема! Чекаю більше ніж годину, нарешті починаю ходити сюди-туди. Дворець просторий, чистий. Розпис поїздів по одній стороні по-українськи, по другій по-російськи. Людей повно. Але все інакше, як на численних залізничних дворцях, що їх знаю в західній Європі: отже немає безлічі кіосків з газетами, журналами та книжками, з солодощами, квітами, місцевими сувенірами, косметикою тощо; немає тих малих ресторанчиків, в яких можна з'їсти, стоячи, горячі ковбаски, випити каву чи пиво; немає того всього, що таке для західноєвропейських залізничних дворців, не зважаючи на те, чи вони у Швейцарії, Німеччині або Італії. Публіка одягнена досить пристойно — жінки, як можна й сподіватися, куди краще, ніж чоловіки, які здебільшого в білих сорочках з короткими рукавами (це ж літо). Оглядаючи все з таким зацікавленням, що й не чувся, коли коло мене з'явився Вася. «Ну, й знайшлися!»

Знайомлюся з Києвом. Чудове місто. На мою думку, куди краще ніж Москва. Отож — таксівкою до готелю «Україна», де мені вже заздалегідь замовлено кімнату. Чим скоріше виходжу на вулицю. Перше, що впадає в очі: куди глянути — зелень і квіти, квіти і зелень! Не тільки весь Хрещатик у зелені та квітах, але й усі вулиці, якими ходжу чи проїзджу. На Хрещатику місце для пішоходів посередині, а авто їздять по боках. На ньому великі, модерні будівлі — головна пошта, готелі «Дніпро» та «Москва». Бачу чимало крамниць, у виставових вікнах яких є українські вишивані сорочки — рішаю «пізніше» купити одну як пам'ятку; але так, як це часто буває, це «пізніше» так і залишилося тільки бажанням.

Оглядаю найважливіші історичні пам'ятки Києва. Церква св. Софії відкрита як музей. Вступ платний; людей, що її оглядають у той самий час, як і я, чимало. Києво-Печерську лавру, знищену під час війни, все ще направляють і відбудовують, але печери з мощами під склом можна оглядати. Оглядаю Золоті ворота (відомі мені з фортепнічного твору Мусоргського «Картини з виставки»), вступаю до Володимирського собору, в якому якраз йде відправа при участі декількох священиків. Не знаю, яка це нагода, але не зважаючи на те, що це звичайний будень, людей у церкві чимало — вони всі старшого віку.

Заходимо до ресторану «Варенична», спеціальність якого — вареники. Потім сідаємо в автобус (до речі, всі автобуси в Києві, як і в Москві, марки «Львов») і їдемо на окраїни міста відвідати Ньюру, племінницю дружини дядя Васі — тітки Езі. В автобусах при плаченні квитків — система «чесности»: пасажери самі вкидають гроші й беруть квиток, кому куди треба. Коли хтось в автобусі задалеко, щоб це самому зробити, передає гроші іншим пасажиром, сказавши, куди йому треба взяти квиток, а ті опісля його йому передають. Отже в засаді, процедура подібна як в Америці, де в деяких місцях лежать газети, але без продавця: гроші вкидають до приготовленої коробки або й кладуть на стіс газет.

Родичка дядя Васі, лікар-хірург, живе в невеликому, але вигідному, помешканні з бальконом, лазничкою тощо. У кухні бачу «фріджідер» — там все ще предмет не щоденної потреби, а розкоші, доступний тільки нечисленним професіоналістам; у вітальні стоїть піаніно марки «Україна». Тут на місці дістаю безплатну лікарську поміч: лікар Ньюра оглядає мою ще не загоєну рану після операції, яку я перейшов перед самим виїздом до Москви. Усе в порядку — чи пак, буде в порядку!

З моїм двоюрідним братом Юрком, який у міжчасі приїхав з Москви (він незвичайно талановитий кінооператор, який, не дивлячися на те, що він не багатий старший від мене, вже отримав за свої фільми чимало важливих, навіть міжнародних, нагород і відзначень), їдемо на стадіон на футбольні змагання київської команди «Динамо» з ташкентською «Пахтакор» (вислід 0:0). Перед змаганнями церемонія роздачі медалів переможним роверистам з якихось змагань у цій ділянці. Стадіон цілковито заповнений: дуже багато військових (думаю, що вони військові, бо в мундирах). Оповістки гучномовця здебільшого поукраїнськи, але переплітані російською мовою. Чудовий, гарячий літній день. Куди глянути, голови накриті газетами — від сонця!

4 липня (пам'ятаю цю дату, бо це день державного свята США) їдемо з Юрком уперше купатися в Дніпрі. Переходимо міст: пляж ідеальний, пісковий, дуже чистий — на острові по тому боці. Людей повно. Переодягатися можна безплатно в невеликих дерев'яних будках, яких багато; дівчата, майже всі в «бікіні». Бачу, що всі з заці-

кавленням дивляться на медальйон з Божою Матір'ю, який ношу на ланцюжку на шиї, і з такою ж цікавістю оглядають мій фотографічний апарат «Кодак-Інстаматік» (як чую, таких чи подібних в СРСР немає). Усі навколо дивляться, як цим апаратом я фотографую, нічого не «наставляючи» чи крутячи — все автоматично. На протязі мого одномісячного перебування на Україні роблю й опісля привожу додому понад двохсотень світлин.

Купаюся не тільки в Дніпрі; але опісля й в Десні, куди їдемо моторовим човном. А «ракетною», особливо швидким корабликом, за дві і пів години дістаємося з Києва до Канева.

Від Дніпра до могили Шевченка треба йти доволі довго. По дорозі картина немов з давньої минувшини: старий бородатий дід з бандурою, якому люде кидають копійки.

Коло могили якась численна прогулька, провідник якої говорить по-українськи про Шевченка, могилу тощо. У музеї, що поруч, бачу привіти від українців з США та Канади. Тут же й книга з прізвиськами відвідувачів.

Ще про Київ. Приватних авт тут не багато, але чимало таксі. Вони такі, як і в Москві, з шахівницею на дверях. Зелене світло у вікні означає, що таксі вільне; жовте, — що зайняте. Є в Києві підземна залізниця, але вона багато глибше в землі, ніж у Нью-Йорку. Дістатися можна до неї вниз аж двома «ескалейторами». Їзда коштує п'ять копійок, які вкидають до машини, але немає апаратури, яка не впускала б пасажира, поки він не вкине монети.

Нарешті зустрічаю і тітку Езю, дружину дядька Васі, яка приїхала «ракетною» з Гомеля, щоб познайомитися зі мною. Вона — довголітній концертмайстер харківської Музичної комедії, а в Гомелі на гостинних виступах театру. До Москви їй не вдалося приїхати, щоб бути на моїх виступах у конкурсі; на жаль, і тепер вона мусить швидко від'їхати до свого театру.

Оглядаю очевидно Оперний театр, місце кількарічної праці моїх батьків. У цьому театрі, як пам'ятаю з розповідей, відбувся й останній виступ моєї матері у партії Десдемони в опері Верді «Отелло», безпосередньо перед її остаточним від'їздом, на постійне за кордон. Пам'ятаю також, як мій батько розповідав, що його першою «акцією» в кивській опері (він був запрошений туди як диригент) було замовити в театральній майстерні «справжній» диригентський пульт, викладений м'яким матеріалом із світлом з трьох боків. Думаю, що це той самий пульт, який бачу там і тепер.

Оглядаю Київ тільки у вільних хвилинах. Мій час передовсім зайнятий приготуваннями до мого першого концерту і справами з ним зв'язаними. Отже негайно по приїзді йду до Державної консерваторії, в залі якої має відбутися мій виступ, щоб скласти візиту її директорові Андрійові Яковичеві Штогаренкові. Знаю його прізвисьце ще з дому, як одного з передових радянських українських композито-

рів; мій батько оцінює його особливо високо. Штогаренко — високий, худорлявий, в окулярах — зустрічає мене дуже сердечно в своєму кабінеті (на стінах портрети Лисенка, Леніна), розпитує про моїх батьків, про конкурс; він викликає до кабінету внучку Миколи Лисенка — Раду Остапівну, яка є професором піано в консерваторії, та її батька Остапа Миколайовича, який в консерваторії завідує кімнатою-музеєм свого славного покійного батька.

Зустрічає мене приємна несподіванка: Штогаренко дає мені, на спогад про цю нашу зустріч, низку своїх друкованих творів та платівок, пишучи на них усіх теплі присвяти для мене або моїх батьків. Особливо цікавить мене об'ємистий твір «Партизанські картини» для фортепіана з оркестрою і «Молодіжне тріо» для скрипки, фортепіана і віолончелі; це все зможу докладно переглянути лише по повероті — дома. Крім цієї несподіванки у формі нот і платівок, мене чекає ще й чимала честь: Штогаренко вручає мені ключ до кімнати-музею Миколи Лисенка з дозволом користуватися нею (тобто фортепіаном у ній) коли і скільки захочу. Отже моя щоденна праця при фортепіані забезпечена.

У кімнаті фортепіан «Блютнер» — добрий. Довідаюся, що на ньому грав і Чайковський. У кімнаті розміщені всілякі пам'яткові програми та афіші, які стосуються Миколи Лисенка. Між ними бачу афішу і програму з першої вистави — у Харківській державній опері, тоді «столичній» — найбільшого твору Лисенка, опери «Тарас Бульба», з прізвищами моїх батьків: матері в ролі «Марильці» і батька як диригента.

У Консерваторії зазримічую велику афішу з моїм прізвищем: «Концерт-зустріч» — Роман Рудницький — піаніст, США, лавреат міжнародних конкурсів, учасник 3 Міжнародного конкурсу ім. Чайковського в Москві».

Перед концертом «Товариство культурних зв'язків з українцями за кордоном» (секретар якого Михайло Левіщенко та член правління Микола Тарновський були дуже помічні в організації і переведенні моєї концертної поїздки по Україні) повідомило мене, що 7 липня Спілка композиторів України влаштовує для мене прийом-зустріч. Ця зустріч відбулася у великій вітальні будинку спілки, в приязності коло тридцяти осіб: композиторів, солістів-виконавців і музикологів. Як я потім довідався, більшість з них спеціально приїхали на цю зустріч із своїх «дач» або курортів, де вони проводили відпочинкові відпустки.

Мене привітали дуже тепло і почалися розмови, переплітані музикою. Мене посадили коло сеньйора київських композиторів Левка Ревуцького, про колишню дружбу якого з моїми батьками я чимало чув дома. Я знав його також з його творів, які я виконував, і з розповідей про перше виконання моїм батьком знаменитої Другої симфонії Л. Ревуцького — в першому концерті Української державної

фільгармонії наприкінці двадцятих років. Отже з огляду на цей зв'язок мені було подвійно приємно познайомитися тепер з Левком Миколайовичем особисто і сидіти на «почесному місці» коло нього.

Мене засипали питаннями: про мої студії, мою діяльність, про міжнародні конкурси, в яких я брав участь, особливо про останній у Москві, про пляни на майбутнє, мій концертний репертуар, мої погляди на того чи іншого композитора, на ту чи іншу добу в музиці, про американську сучасну музику, про те, що я знаю з української сучасної музики (моя відповідь була коротка: «Майже нічого»). Потім попросили мене до фортепіана (а фортепіанів було в цій кімнаті п'ять чи шість). Вибравши такий, який мені найбільше відповідав, я загравав те, що, на мою думку, їх усіх найбільше зацікавить, бо цих творів вони не знають, — твори мого батька. Я не помилився.

Потім на магнетофоні демонстровано низку творів сучасних, здебільшого присутніх, українських композиторів. Особливо запам'яталися мені: фортепіановий концерт Ревуцького, «Українська карпатська рапсодія» для оркестри Лева Колодуба і «Фортепіанова соната» Віталія Сечкіна у виконанні самого композитора. Оперний співак прізвища якого, на жаль, я забув, проспівав низку пісень присутнього композитора Платона Майбороди, а сам автор акомпанював йому при фортепіані.

Мені передали від Спілки композиторів України подарунок: ноти всіх присутніх композиторів і деяких неприсутніх, усі з особистими присвятами для мене або моїх батьків, а навіть спільно для всієї нашої родини. Отже я дістав твори Ревуцького — його Фортепіановий концерт та збірник фортепіанових творів з його власноручними примітками; фортепіановий концерт Михайла Скорульського (що помер у 1950 році); оркестрові, фортепіанові, хорові і вокальні твори присутніх Колодуба, Булгакова, Цегляра, Гембери, Майбороди, Левича, Шамо, Богданова, Іценка та інших. Також присутні українські музикологи Микола Гордійчук, Леонид Кавфман і Лідія Артимович подарували мені на спогад свої книжки.

Увечері цілою групою ми пішли у сад над Дніпром і там у ресторані на вільному повітрі і при шампанському ще довго-довго сиділи та розмовляли. В сусідстві грала оркестра твори Платона Майбороди, який сидів у нашому гурті.

Цих усіх музик, з якими я зустрічався, я побачив також на своєму першому концерті 11 липня.

Перед виходом на естраду відчуваю значення цього концерту: адже це взагалі перший концерт на Україні мистця українського походження і прізвища, який народився не на Україні і є громадянином чужої держави! Та ще й держави, з якою стосунки Радянського Союзу не завжди були особливо приязні, а в останній час з огляду на політичну ситуацію — ще гірші. Чи це все матиме вплив на мій концерт, на ставлення до мене, як виконавця?

Мій вихід на естраду відразу розвіяв будь-які сумніви того роду: переповнена публікою зала привітала мене якнайкраще — посипалися квіти, а потім, під час і при кінці концерту, ще більше їх...

Рада Остапівна Лисенко представила публіці ректора консерваторії Андрія Штогаренка, а цей з черги представив мене. Знову буря оплесків!

Сідаю до фортепіану; він — великий, 9-футовий, тобто повної концертної величини, дуже добрий. Рада Остапівна заповідає кожний твір, який виконую, хоч надруковані програмки в руках слухачів. Починаю програму «Сонатю Ц-дур» Моцарта (мажор), потім граю сонату мого батька, написану на початку тридцятих років у цьому ж Києві, і закінчую першу частину концерту «Варіяціями» Брамса на тему Паганіні, перший зшиток. Після перерви — «Фантазія» Шумана, «Водограй» Равеля й «Ісламей» Балакірева. Потім надпрограмово на домагання публіки «Гуцульський танок» мого батька.

Що мене найбільше тішить, це те, що відчуваю теплу, беззастережну сердечну атмосферу публіки до мене; інтуїція, вповні відома і питома кожному, хто багато виступав.

Серед безлічі осіб, які приходять до мене після концерту за куліси, дуже багато молоді — і всі дивуються, що я, американець, вільно говорю по-українськи.

Цей пам'ятний для мене вечір, мій перший концерт на Україні, закінчується по півночі, при вечері в готелі «Україна» — серед композиторів та музик-виконавців, з якими час миттю проминув на безконечних гутірках.

Приходить час покинути чудовий Київ — мої чергові виступи у Львові. Ідемо туди з дядьом Васею 13 липня. Кімната для мене зарезерована в готелі «Інтурист», як довідаюся, це колишній «Жорж». На готелі напис великими літерами по-англійськи: «Велком ту ді Юкрейніен Сіті оф Львов»!

І у Львові несподіванки — в ресторані готелю приступає до мене чоловік з запитанням: «Ви — Роман Рудницький?» «Так». «Я — Шумейко з Нью-Йорку, пізнаєте?» Показується, що він, власник подорожнього бюро, був тут власне в той час як провідник групи українсько-американських туристів.

Друга несподіванка. Довідаюся, що до Львова несподівано повернувся, щоб зустрітися зі мною, мій вуйко Михайло (як прийнято в нашій сім'ї, брати моєї мами — «дяді», брати мого батька — «вуйки»), який був у домі відпочинку під Москвою і ще раніше повідомив мене, що тому, мабуть, не зможе зі мною зустрітися. Я дуже зрадив — це ж на Україні єдиний найближчий родич з батькової сторони, і якби я з ним не зустрівся, не познайомився, моє перебування на Україні не було б цілком вдале.

Чую, що вуйко Михайло чекав на мене в готелі, але ми якось розминулися. Отже відвідаю його дома. Гарне помешкання, стіни повні

картин сучасних українських мистців; куди тільки подивитися — книжки різними мовами. Зустрічаю нових родичів: племінницю вуйка Михайла і мого батька Наталку Мандзик і майже мою гарну однолітку, чорняву Христину Філь, яка потім опроваджує мене по чудовім Стрийським парку і з якою танцюємо в ресторані на Високому замку (до речі, такі самі танки, що їх грають і танцюють в Америці).

У Державній консерваторії знайомлюся і роблю спільну фотографію з визначним композитором і директором Миколою Колесою, з композиторами Анатолем Косом-Анатольським, Євгеном Козаком, який є заступником ректора, з молодими відомими в СРСР піаністами Крушельницькою та Криштальським і з давнім приятелем моїх батьків скрипалем Осипом Москвичевим. А при іспитах, які тоді відбувалися в консерваторії і яких просять мене послухати, зустрічаю і найстаршого українського композитора, давнього доброго знайомого моїх батьків Станислава Людкевича.

Микола Колеса запрошує мене до свого дому, де знайомлюся з його талановитими дочками, що вже відомі як «фортепіянове тріо сестер Колесси». При цій нагоді проф. М. Колеса показав мені два «унікати»: німецьку книжку Германа Шерхена про диригентуру з власноручними замітками в ній мого батька, яку він по війні випадково знайшов у Львівському оперному театрі. Як вона туди попала — це тайна. Другим «унікатом» була диригентська паличка, яку вживав мій батько в оперному театрі. Вона якимсь чудом попала до рук Миколи Колесси. «В заміну» він передав для мого батька свою власну диригентську паличку та інший, ідентичний, примірник згаданої німецької книжки, а, крім того, свою власну книжку «Основи техніки диригування» з відповідною присвятою.

У Львові дістаю цілий стос творів тамошніх композиторів з власноручними дедикціями: фортепіянове тріо Людкевича, фортепіянові твори Колесси, Коса-Анатольського, Вимера та інших. Усе це разом з «київськими» нотами висилаю до Америки поштою — три великі пакунки.

У Львові виступаю тричі: з концертом у консерваторії, на радіостанції, де мій речиталь записують на магнетофонну стрічку також для пізніших передач, і на телевізії, чи, як там кажуть, на телебаченні. Перед радіоконцертом, в якому граю між іншим, етюди Дебюссі, А. Кос-Анатольський переводить зі мною інтерв'ю. Він також представляє мене публіці на концерті в консерваторії (де фортепіян був фірми «Петроф»), який проходить з не меншим успіхом, ніж у Києві.

Мій виступ у телевізії відбувся 17 липня, в неділю пополудні. У студії два фортепіяни: Блютнера і радянський, фірми «Естонія», дуже добрий. Граю на «Блютнері», але фотографують мене коли випробовую «Естонію». Коли я потім, уже в Америці, відстав ці фотографії, показалося, що віко фортепіяна в середині було таке бли-

скаче, що моя світлина вийшла подвійною: одна за клявіатурою, друга головою вниз — у фортепіановому віку.

Цей мій телевізійний концерт — я грав у ньому твори Равеля, «Ісламей» Балакірева, «Кампанелю» Ліста — передавали в усі сателітські країни; як мені потім сказали, його слухало 10-15 мільйонів людей.

Незвичайно ввічливим був до мене під час мого перебування у Львові, директор телевізії Петров. Він обвозив мене по місту офіційним автом студії «Победа», показуючи і пояснюючи цікаві місця. А коли я висловив думку, що мені цікаво було б побачити місцевість, де народився мій батько, — Лука коло Самбора, — він з місця пропонує туди прогулюкь autom.

Їздимо цілий день, але ніяк не знаходимо Луки, назва якої змінена на «Озерне». Їдемо і добрими дорогами, і звичайними не добрими сільськими, а деколи і навпоперек поля. Це все беремо «на весело», заінтриговані, де поділася Лука чи Озерна. Переїжджаємо через села, де чую, як селяни говорять чистою українською мовою, бачу чимало сільських церков, усі, мабуть, закриті, бо жадного руху коло них немає. Нарешті знаходимо Луку-Озерне і її невелику церковцю. Вона закрита. У селі — будинок «Культурного центру» з бібліотекою, і колгосп «Іскра». Піднімаю камінчик, щоб привезти його батькові на спогад про Луку, яку він після народження ніколи більше їй не бачив.

Їдемо далі в напрямі на Стрий. По дорозі зупиняємося на «пікнік». Дорогою їде чимало військових вантажних авт. З одного з них нас питають, що ми тут робимо, чому власне тут ми зупинилися? Показується, що десь близько заборонена зона. Діставши відповідь та пояснення, військове авто від'їжджає, побажавши нам дальшої приємної прогульки.

Приїжджаємо до т. зв. «третього перевалу» — колишній польсько-чеський кордон. Навколо гори — Підкарпаття. У куцах забуті могили з 1934 року.

18 липня коло четвертої години пополудні відлітаємо з дядьком Васею зі Львова на Крим — до Ялти. На аеродром відправляють нас вуйко Михайло, Наталка, Христя. За цих кілька днів у Львові всі вони стали мені такими близькими, дорогими, якими стали перед тим в Москві родичі моєї матері і потім у Запоріжжі.

На летовищі був і згаданий директор телевізії Петров, якому я завдячував приємну подорож до Луки.

Вуйко Михайло дав мені на прощання різьблену гуцульську палицю.

Летимо т. зв. домашнім літаком, на якому я єдиний чужинець. Стюардеси такі як скрізь: молоді, гарні, в мундирах. Летемо над Одесою і за півтори години ми вже в Симферополі. Звідти їдемо автобусом до Ялти — чудовою дорогою через кримські гори. В Ялті гарячо, соняшно. Усе чомусь нагадало мені минулорічне перебу-

вання в Італії: Позитано... Капрі... На пляжі — її називають «золотою» (чи тому, що вона не піскова але з камінчиків?) — повно відпочивальників, у тому числі група американських туристів, з якими знайомлюся, і чорний студент з Уганди, з яким також розмовляємо. Тому, що «Інтурист» знав про мій приїзд, ми дістаємо дозвіл вживати «упривілейовану» частину пляжу, тінисту. Горяч така, що я випиваю галони води, або лімонади. До речі усі пють одною і тією самою склянкою, яку після кожноразового вжитку обмивають у місці. В американському понятті — щось жахливе! При температурі в Ялті все це якось забувається, коли хочеться пити щось холодне.

В Ялті я на повному відпочинку: немає концертів чи будь-яких обов'язків, з ними зв'язаних. Отже використовуємо час до сходу: дядько Вася організує прогульку до Алупки, де оглядаємо казковий палац князя Воронцова — «Ластівчане гніздо»; оглядаємо чудові санаторії як у палацах дореволюційної російської знаті, так і новозбудовані. Оглядаємо також славний «Нікітський сад» з його тропікальною рослинністю. А в ресторані вперше зустрічаюся із стравою «биточки по-Дніпропетровському», що пригадує мені, що до Дніпропетровського, родинного міста моєї матері та її батьків, чужинцям, отже й мені вступ заборонений.

Черговий етап подорожі — Запоріжжя. Знову ідемо дві години автобусом з Ялти до Симферополя; чим вище дорога піднімається в гори, тим стає холодніше. О восьмій годині вечора від'їжджаємо поїздом, холодженням як усі в Америці. З вікон вагону бачу два моря — Чорне й Озівське.

Приїжджаємо до Запоріжжя о пів другої ночі. Тут живе тітка Катя, з якою як попрощався місяць тому в Москві, не сподіваючися, що ми ще побачимось. На залізничному дворці зустрічають нас з квітами: дядько Володя і тітка Женя, які, довідавшись про мій приїзд сюди, приїхали з Кривого Рогу, де вони живуть (і куди, до речі, теж заборонено їхати чужинцям), — і решта родичів, яких я досі ще не бачив: донька тітки Каті, моя двоюрідна сестра, Віра з чоловіком Васею і дружина «молодого» Володі, Люда. Усі ідемо до тітки Каті й о 3 годині вранці сідаємо до великого обіду. Як і де ми всі розмістилися на спання в її невеличкому помешканні, я й досі не знаю і непом'ятаю.

У Запоріжжі маю виступ на телевізії. Видно, що про це вже відомо, бо «Інтурист» доставляє до мого, чи нашого, розпорядження авто з шофером, щоб оглянути все цікаве в околиці. Мені показують старий дуб з 13 століття, історія якого зв'язана з відомим «Листом до султана», увіковіченим Репіном. Оглядаємо «Табір піонерів», повний дітей... з Ташкенту. Бачу славу Хортицю, але фортифікацій на ній немає, будуть їх відбудовувати. Ідемо на відому «Дніпрогес». Її головний інженер опроваджує нас і пояснює, спитавши спершу, чи має говорити по-російськи чи по-українськи? Дивуюся, коли головний ін-

женер, побачивши мою фото-камеру, каже, що можу фотографувати все, що хочу, як на зовні так і в середині. Я думав, що це заборонене у випадку таких важливих об'єктів.

У зв'язку з перебуванням у Запоріжжі мене найбільше цікавила близькість тих місць, де народилася й жила в дитячі роки моя мати — Жеребець та Гусарка. Отже, користуючись автом, ідемо туди. Переїжджаємо Жеребець — у тамошній школі довгі роки вчителювала тітка Катя; переїжджаємо через Оріхів — перше більше «місто», яке у своєму житті бачила моя мати; нарешті приїжджаємо до Гусарки. Дядько Вася, який не був там коло тридцять років, не пізнає ні будинків, ні дерев. Хоч усе навколо було знищене під час війни, на диво оціліла саме хата, де колись жили батьки моєї матері і дядя Васі і з якою зв'язані всі спогади їхніх дитячих років. Ця хата — тепер місцевий музей, а теперешній учитель — його завідувач. На стінах фотографії визначних громадян Гусарки і деякі давні свідоцтва з підписом «Іван Сокіл» або «Євдокія Сокіл». Довідавшись, хто я (до речі, я перший американець, який відвідав Гусарку), згаданий учитель просить, щоб моя мати прислала для музею свою фотознятку і — мою.

Приходить старенька жінка, сусідка: вона добре пам'ятає мою маму, яка малою дівчинкою часто заходила до неї обідати з власною ложкою.

За школою-музеєм стоїть стара козацька могила; як потім оповіла мені мама, — це було улюблене місце забав її та її ровесників і тоді справді високий пагорок, тепер — це майже пласке, рівне місце, цілком заросле бур'янами.

У Гусарці я стаю «злочинцем» — з кам'яних східців, які перед школою-музеєм, відлуплюю малий шматок, щоб привезти матері; вона й не сподіється, що забрів аж до Гусарки.

Увечорі цього дня мій концерт у Запоріжжі на телевізії. Наступного дня, 24 липня, спальним поїздом ідемо з дядьком Васею до Харкова. Туди приїжджають також дядько Володя і тітка Женья, щоб ще бути зі мною цих кілька останніх днів мого перебування на Україні. У Харкові перед залізничним двірцем юрба людей — не вистачає таксі. Ідемо на окраїни міста, на т. зв. «Павлівське поле», де дядько Вася має помешкання, вигідне, гарно обладнане, в новому модерному будинку. Володя показує мені всі місця, зв'язані з перебуванням там і працею, при кінці 20-их років, моїх батьків. Отже оглядаю оперний театр на Римарській вулиці, до мої батьки вперше познайомилися, і несподівано зустрічаємо старого робітника сцени, Полякова, який працював там в ті часи і добре пам'ятає моїх батьків. Оглядаю невеликий будинок на вулиці Клочківській, який був гуртожитком для оперних артистів у 20-і роки і в якому, як мені оповідає Володя, в маленькій кімнатці жила моя мати, тоді примадонна Харківської опери, з

обома братами — Васею та Володею, тоді початкуючим актором «Березоля».

Прикрою новиною для мене є відкликання мого концерту в Харкові у зв'язку з несподіваною смертю композитора Зиновія Даниловича Заграничного. Зате дістаю запрошення залишитися на Україні ще один місяць, з чого, на жаль, не можу скористатися, бо маю концертні зобов'язання в Західній Європі.

28 липня відїжджаю з дядьом Васею до Москви. В поїзді дивимось на телевізійну передачу міжнародних футбольних змагань у Лондоні, якими цікавилися всі. 30 липня, пройшовши, як усі пасажери, потрійну перевірку паспорту, — військом, міліцією і накінець на східцях до літака, — відлітаю до Відня.

*

На Україні я був уперше, отже, не можу нічого сказати про те, чи й як змінилося життя там. Я можу тільки порівнювати Україну і тамтешні життєві обставини з США, які знаю ширш і вздовж з європейськими країнами, в яких я концертував. Мені відомо, що старші громадяни на еміграції цікавляться в першу чергу тим, якою є Україна тепер, порівнюючи з передвоєнним періодом. Їх цікавості я не можу, на жаль, заспокоїти. Все, що я бачив і спостерігав, я бачив і оцінював з погляду молодого американця, який, з українського роду, народився і виріс у США. Моя одномісячна подорож по Україні була гарна: під час цієї подорожі я відчув якнайтепліше, щиро-сердечне ставлення до мене з боку всіх, з ким доводилося зустрічатися; в моїх концертах я відчував справжній ентузіазм та симпатію слухачів до мене, як до мистця. Найважливіше, що я вивіз з України, із зустрічей та розмов з українськими композиторами, виконавцями-мистцями і музикознавцями, це свідомість факту, щодо якого я твердо переконався, що в своїх бажаннях і змаганнях служити рідному українському музичному мистецтву вони ні в чому не різняться від інших українських музик, розсіяних по світу.

За їхнє сердечне прийняття, за їхнє щире, дружнє ставлення до мене під час мого одномісячного перебування на Україні, на цьому місці з-за океану, кажу їм від щирого серця: дякую!

А всім моїм родичам, — у Харкові, Кривому Розі, Львові і Запоріжжі, — усім їм, які стали мені такими близькими та рідними, можу тільки сказати: якби так мати можливість вітати і гостити Вас тут, у США, так само сердечно, як Ви вітали й гостили мене в себе! . . .

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

Топонімний патріотизм в Українській РСР

Українська РСР. Адміністраційно-територіяльний поділ. Відповідальний редактор М. Ф. Лонівський, літературний редактор В. С. Ільїн. Укрполітвидав, Київ 1947, 1063 стор., тираж 28 000.

Якщо 20 років після його появи згадуємо це видання, робимо це тому, що це досі найповніший список населених місцевостей УРСР і що воно, мабуть, ніде на Заході не доступне; воно відоме тільки з посилань на нього топономастів УРСР і Москви. Критичної оцінки ніхто ще не подавав на його цілість. А факти, охоплені цією публікацією, заслуговують уваги і вимагають ясної постави й нефахівців.

Цей довідник включає: пообласний (і порайонний) показник населених пунктів УРСР на 1. 9. 1946 — отже ще без Кримської області (стор. 5-693); поазбучний показник місцевостей (стор. 694-879); поазбучні показники перейменувань за час від 1. 1. 1941 по 1. 9. 1946 (виходячи від попередніх назв, стор. 959-1040, і нових назв, стор. 880-958); нарешті списки районів, міст республіканського, обласного та районного підпорядкування і селищ міського типу (стор. 1041-1061).

На 1. 9. 1946 УРСР налічувала 42 427 населених пунктів, 451 селище міського типу, 177 міст окружного та районного підпорядкування і 81 місто республіканського та обласного підпорядкування. У 25 областях було 16 435 сільрад, 750 районів сільських та 86 міських.

Наступний офіційний довідник з 1962 року (див. «Сучасність», ч. 7 1966) подає всього коло 9 000 назв (тільки за сільрадами) з-поміж усіх коло 34 000: бо хоч з 1954 року дійшла ще Кримська область, то в міжчасі об'єднано в одну адміністраційну одиницю хіба яких 10 000 присілків та хуторів — порівняно з 1946 роком.

Перейменовано у 1941-46 рр. майже 5 000 місцевостей, себто понад десятину всієї їхньої кількості. У тому числі десятина перейменувань

(коло 480) припадає на колишні німецькі назви; на румунські за своїм походженням — 240 (при чому збереглося їх ще коло 100), на тюркські походженням — 200 і коло 60 на угорські.

Досі ніхто в нас ще не завдав собі труда, щоб принаймні числово охопити перейменовувальну моду на Україні після 1917 року. Тільки назвами більших міст обмежився тут німецький дослідник Мекелайн (W. Meckelein: Ortsumbenennungen und -neugründungen im europäischen Teil der Sowjetunion. Wirtschaftswissenschaftliche Veröffentlichungen des OE-Instituts an der FU Berlin, Bd. 2, Berlin 1955).

Наскільки можна заключати з цього довідника, радянсько-більшовицька семантична топонімія виражується в УРСР у понад 1 500 назвах; до того слід ще додати коло 250 назв, утворених від прізвища Шевченка (і дальшого півдесятка від прізвищ Франка, Коцюбинського та Котляревського). Серед радянсько-більшовицької топонімії коло 890 назв припадає на утворення, в корені яких є слова: радянський, радгосп, пролетар, перше травня, перемога, комуна, комсомолець, красний/червоний, жовтень, жовтневий; коло 630 назв звеличує прізвища ідеологів комунізму (Маркса — 13, Розі Люксембург — 8, Лібкнехта — 4) і провідників більшовизму (Леніна — 91, Ворошилова — 83, Кірова — 58, Чапаєва — 46, Петровського — 43, Будьонного — 41, Сталіна — 38, Калініна — 23, Артема — 21, Куйбишева — 18, Держинського та Фрунзе — по 16, Свердловла — 15, Котовського — 14, Крупську — 13, Молотова та Кагановича — по 11, Щорса — 10, Орджонікідзе — 8, Жданова — 3, Серго та Мікояна — по 2).

До речі, до найтиповіших у нас

відіменних назв з наростком *-івка*, що переходять 50 позицій, належать: Іванівка (201), Олександрівка (170), а Новоолександрівка (72), Михайлівка (165), Миколаївка (135), а Новомиколаївка (65), Петрівка (124), Андріївка (115), Тарасівка (107), Васиївка (101), Павлівка (97), Мар'янівка (92), Федорівка (94), Володимирівка (86), Антонівка (75), Олексіївка (73), Степанівка (71), Катеринівка (69), Ганнівка (65), Григорівка (61), Улянівка та Софіївка (по 62), Богданівка і Дмитрівка (по 60), Семенівка (51).

Найчастіший у нашій топонімії наросток *-івка*, первісно для нових дрібних поселень, розповсюджений масово на нашому сході та півдні вже й для міст (Горлівка). Для заходу й півночі України типовий патронімічний наросток *-ичі*, *-овичі* (Батятичі, Дмитровичі), а на Лемківщині й Войківщині ще й *-ята* (Гринев'ята), частий головно в мікротопонімії. Для Волині-Поділля характеристичні переселенчі наростки *-инці*, *-івці*, *-ці* (первісно для виселенців з місцевостей з присвійними наростками *-ів*, *-ова*, *-ове*, *-ин*, *-ина*), а подібно для суміжного з румунськими південного заходу наросток *-ани* (Бережани). Північ України знає наросток *-івщина*, первісно для чийсь власності (Війтівщина). У Донеччині поширені наростки *-атка*, *-аха*; на Кубані й Донщині *-івська*, *-ицька* (себто: станиця) так, як на Слобожанщині *-івський* (себто: хутір). На північному Поділлі й Київщині зустрічається рідке *-иха* (Панталіха), на бойківському Закарпатті *-(с)аня* (Білканя), на Буковині й Гуцульщині румунські наростки *-шора*, *-ія*, *-ешти* (Краснишора, Коровія, Багринешти — усіх їх нові перейменування усунули!). Для Лемківщини й Підкарпаття характеристичні утворення *-ова* (*Воля/Вілька/Волиця* (Якубова Воля), для Верховини *-овець* (Воловець). У 17-19 стол. під впливом класицистичної моди поширились утворення на *-піль* *-поль* (Томашпіль) при називанні магнатами

заснованих сіл. Така сама геленізація мода петербурзької бюрократії створила назви північночорноморських міст на *-піль/поль* (Нікополь, Овідіопіль, Мелітопіль). Княжої ж доби сягають назви місцевостей на *-город* (Дзвенигород, Давидгородок); це міг бути, крім *-двір*, і топонімний іменник у присвійних назвах типу Перемишль, Львів, (Ко)Снятин. Тюркські назви нашого півдня, якщо не говорять про властивості терену (Охтирка — «білий яр», Ташлик — «кам'янисте місце», Тузла — «солонець») чи про укріплення (Аккерман — «білий город», Кизилкермен — «червоний город»), то називають ім'я власника кочової стоянки — степового хутора (Хаджібей). Саме такий тип (Богдан, Рахівець) прийнявся, може, не без уторського впливу й на Закарпатті. Радянські перейменування типу Орджонікідзе, Серго, Шевченко, Франко прищепили цей, первісно чужий у слов'ян, топонімний тип останньо й на Україні. Зрештою, нові перейменування тут звичайно усувають з топонімії привище, яке нав'язувало б до засновника чи первісного власника (Якубова Воля перейменована на Воля), залишаючи такий «привілей» тільки для визначних письменників, «вождів» і «знатних людей».

Про те, які дореволюційні назви змінювано, можна здогадуватися тільки на підставі окремих прикладів. Завданням наших майбутніх топономастів буде встановити такі перейменування в подробицях. Жертвою перейменувальної міжвоєнної манії впали назви: 1) пов'язані з царським режимом (Царславівка, Олександродар), з його носіями в даній околиці (Столипінка, Воронцовка) й землевласниками (Графське, Княже); 2) пов'язані з церквою (частина Попівок, Біскупських, а далі дуже часті в Степовій Україні назви за храмовим святом чи днем заснування села: Успенка, Петропавлівка, Богодухівка, Спасівка); 3) назви, що могли кимось уважатися за образливі (Кріпаки, Злодівка, Кацапка, Мазепинці, Ляхів-

ка) і непристойні або насмішливі, — при чому йдеться про первісні від-прізвищеві множинні, утворені за розрослим у хутір родом, часті зокрема в північній частині України (Татариськи).

Усунення решток місцевих назв отих трьох типів характеризує і в дальшому перейменовувальну моду 1941-46 рр., яка глибоко заторкнула західноукраїнські області. Попри те вражає ще один, новий принцип — свідоме й послідовне затирання всіх слідів іншо національних поселень на Україні, відображених у топонімії. Повикреслювано не тільки всілякі Фройденталі, Швабівки, але й прикметники: німецький, польський, ляхський, волоський, молдавський (також руський, російський), як і всі давні племінні назви, часті зокрема на заході України (Угерці, Волохи, Ляшки, Пруси, Ятвяги, Хорвати, Серби, Чехи, Литвини, Болгари, Татари — разом з похідними).

Як відомо німці прибули на Україну в 18-19 стол., були переселені до Німеччини у 1939-40 рр. з західноукраїнських земель, або на Сибір у 1941 році. Назви їх поселень свідчили або про походження з Вюртембергії та Прусії (Ной-Мангайм, Новий Данціг), або про вдячність царям (Олександрдорф), або характеризували терен (Грюнталь) чи говорили про поселенців (Аннадорф); вже між війнами вони зазнали перейменувань (на Леніндорф, Роте Фронт). Ці всі назви, навіть і словотвірно вже зукраїнені (Тавбівка — на Волині), усунено; тільки рідко перекладено їхній німецький зміст (Штайнбах — Кам'янка, Калініндорф — Калінінське), а переважно підбрано котрись назву з десятка солодкавих банально-шаблонних (Веселе, Заможне, Весняне). Прикметник «Німецький» (як і «Польський», «Волоський») при слов'янських назвах замінено таким же шаблоном «Перший», «Другий».

Поперекладено чи послов'янено угорські назви на Закарпатті, подібно як румунські в Чернівецькій та колишній Ізмаїльській областях (Апша — Волиця, Фаркашове —

Вовчанське). А слід пам'ятати, що живуть там угорська чи румунська меншини (див. В. І. Наулко: Карта сучасного етнічного складу населення УРСР, з пояснювальним текстом, Київ 1966). Ще всі пам'ятаємо, як нас обурювало топонімне польщення, румунщення чи мадярщення українських місцевих назв; напевно тепер не інакше сприймають такий «слов'янський псевдопатріотизм» стосовні національні меншини на місцях. Як подумати, що у своїх національних школах вони навчаються не української, але російської мови, отже пляново російщатся, то українщення місцевих назв їхніх сіл наадає давнішу іронічну поговорку: «Український Львів, польські вулиці, жидівські кам'яниці».

При частині українчених назв Буковини, Галичини й Волині йдеться тільки про усування румунської або польської форми місцевої топонімії (Жидачув, Трембовля, Дінауци, Ванчикауци). Таку форму перейняла спершу з польського або румунського адміністративного вжитку наплила радянська бюрократія, ніраз не поцікавившись місцевою українською вимовою (Жидачів, Теребовля, Динівці, Ванчиківці). Такі форми тут усуває довідник. Але біда в тому, що, не зважаючи на це перейменування з 1946 року, пізніший довідник з 1962 року таки далі послуговується в низці випадків такими російсько-польськими та російсько-румунськими гибридами.

Походження польських місцевих назв, як і польського населення в УРСР, дуже різношарове. Крім прадавніх осель з назвами типу Ляшки, що сягають, може, пізньої княжої доби (поселення полонених тощо), велика їх частина зв'язана з пізнішим польським етнічним поселенням: на західноукраїнських землях, зокрема в 17 стол., і згодом — кріпаків «мазурів» на місце вимерлих від пошестей і винищених татарськими нападами та козацькими війнами українських панцизників. На Волині, Поділлі, Правобережжі вони українчилися вже впродовж 19 стол.; почуття польсь-

кості підтримувало в них латинництво, а в однієї частини також дрібно-шляхетські традиції. Низку польських осель створила на Волині й Поділлі міжвоєнна Польща.

Оті давніші та новіші місцевості могли мати різномовні назви. Нерідко поміщик надавав і своєму непольському селові якусь польську меморіальну (Станіславка, Тернополь) чи фантазійну (Боске, Бельведер) назву і такою її вела польсько-російська бюрократія на Правобережжі. На Західній Україні отак могла польщити українські назви місцева польська адміністрація (пам'ятаємо процеси за вимогу писати офіційно й по-українськи Злочув, а не Золочів!). Так вони попали у 1939 та 1944 роки в радянських бюрократичний катастер. Відпольщування чи відрумунщування таких назв місцевин, якщо там живуть українці й мають свою українську форму, слушне. Бо це й є виправленням помилки з 1939 року тієї ж радянської бюрократії. Зрештою ніні поляки, напівукраїнці та напівросійці, живуть головню на Східньому Поділлі і Східній Волині.

Але непроцenenним безглуздям е усувати такі вже історичні назви, як Ляшки чи Мазури чи перезивати задомашнені Клембівку на Клу-

бівку, Геленівку на Оленівку чи Барбарівку на Варварівку.

Поусувано отак і часті на Степовій Україні та на Ізмаїльщині тюркські (гагаузькі й татарські) назви, хоч це також уже історія; позамінювано їх банальними «соцреалістичними». Не остоялися Татарини в Галичині. Як докорінно змінено топонімію Криму, де не лишилося майже ні однієї татарської назви, свідчать пізніші обласні довідники.

Оцей переназивальний шал бездільних партійних бюрократів не пощадив ні прадавніх таких барвистих, місцевих назв Галичини-Волині, бо вони видалися якомусь патріотичному ігнорантові «інакшими», отже — «наукраїнськими». Повикреслювано прикметники Зимний, Долішній, Герішній (їх замінено на Холодний, Нижній, Верхній!) або назви; як от Зіболки, Унів, Павелче, Велавче, Ботелка, Жидатичі, Деньков'ята і десятки-десятки інших; занесено штучно в Карпати навіть степову Балку.

Але гадаємо, що серед місцевого населення давні назви житимуть і далі. Клопнт буде тільки топонімастам у терені, бо вони мусітимуть постійно допитуватися про давнішу чи власне «частішу» назву стосовних місцевостей.

Олекса ГОРБАЧ

У видавництві ПРОЛОГ вийшло з друку

друге видання

збірки поезій

Василь Симоненко

БЕРЕГ ЧЕКАНЬ

Упорядкував і вступну статтю написав Іван Кошелівець.

У збірці поезії, заборонені в Українській РСР та Радянському Союзі або спотворені цензурою КІРС.

Збірка має 220 стор. Ціна — 2,50 дол. або відповідна сума в перерахуванні на іншу валюту. Замовляти безпосередньо у вид-вах «ПРОЛОГ» і «СУЧАСНІСТЬ». Книжку можна купити також в українських книгарнях.

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

«Історичні цінності з Радянського Союзу»

Під таким заголовком відбулася від 17 грудня 1966 і до 26 лютого 1967 археологічна виставка в Цюріху, влаштована спільно членами Академії наук СРСР, різними республіканськими інститутами археології і музеями. Із «західного» боку у влаштуванні виставки взяли участь: від археологічного музею в Цюріху — Р. Верлі, від музею Геменсте в Газі — д-р Л. Й. Ф. Війсенбек, і проф. Ц. Гундгавзен — директор «Вілля Гюгель» в Ессені. Виставка буде мандрувати до Ессену і до Гаги.

Зібрані експонати справді незвичайно цікаві, скажимо, навіть імпронуючі. Зокрема показано важливі знахідки з усього півдня Радянського Союзу, від України починаючи і на середньоазійських республіках кінчаючи. Сама етнографічна Росія представлена тільки незначними знахідками археологічного значення. Зате дуже багато заступлені російські ікони. Мотивація упорядників виставки: археологія нерозривно зв'язана з історичними науками, і метою виставки є показати сліди існування людини на території Радянського Союзу від найперших її слідів у палеолітичній формації і аж до нашого історичного середньовіччя.

Це, очевидно, справа упорядників, як також і смаку, показати історію людини в її розвитку від стародавнього неандерталу до епохи новгородських Рюриковичів. Я завжди маю на основі доволі довголітнього досвіду здоровий запас критичизму до всього, що має штамп «радянський». Але ця виставка таки мене заскопила саме безцеремонністю у періодизації. У всьому видно одну схему — «від найдавніших часів до феодалної епохи». Бракувало тільки відклику до Енгельса з його виводом людини від людиноподібних мавп. Періодизація була схематична, приблизно як в Овідія. Самозрозуміло, що серед критичних глядачів не бракувало різних зауважень

— від скромного недовір'я до злісних пояснень. У нас кажеться, «передав кути меду». А шкода, бо без найменшого труду можна було на основі представлених експонатів подати коментарі, які полонили б усіх. Мені здається, що або радянські науковці вірять, що на Заході взагалі жадної науки немає, або дух сталінізму не вивітрив цим науковцям з голови. Найбільше льоляльне зауваження з уст швейцарського спеціаліста звучало: «Якщо це все відповідає правді, можемо тільки їм зазидувати». Інший знавець, що пояснював експонати групі відвідувачів з Базелю, зауважив: «Я не можу вам сказати усього так, як треба, бо за мною ходять два радянські спеціалісти і дивляться на мене дуже з-під лоба». Очевидно, це був жарт, але власне жартівливі зауваження опроряджувачів не створювали надто поважної атмосфери, як годилося б на такій виставці.

Чому це так? Причин можна знайти багато, з яких найпершою є менторський тон провідника-каталога по виставці. Очевидно, на 60 сторінках друку дуже старанно, майже розкішно, виданого провідника не бракувало речевих пояснень. Але тон — це таки тон учителя, який звисока звертається до напівграмотних. Хто знає радянську офіційну ментальність, того такий тон не вражає. Але є дуже важливі речеві недотягнення. Згадаю тільки найважливіші з них.

Копії стінних малюнків, знайдених у печері Рапова на південному Уралі, викликають сумнів щодо автентичності тих знахідок. Скульптура неандертальського хлопця роботи проф. М. М. Герасімова, зладжена на основі кістяка, знайденого в печері Тешік-Таш у південному Узбекистані, нагадує радше скульптури Фідія чи Праксітеля. Одне з двох: або в радянській археології обов'язує стиль московського метро, або кістяк не є кістяком неандертала. На обгортіці провідника по виставці

є репродукція бронзового закінчення якогось дерев'яного держача або жезла. У каталозі, під ч. 169, подано: «Бронзова корона у формі голови птаха з Ульського аулу, 5 століття, скитська епоха». Чому голова птаха і чому скитська епоха? На вид — це фригійська шапка або жезл герольда у незвичайно високому мистецькому виконанні і дуже нагадує, як своїм виглядом, так і виконанням, передньоазійські мистецькі зразки останнього століття перед народженням Христа. Що матеріал — бронза, це треба вяснити тривалістю та легкістю кустарного формування. Зрозуміло, що речі того роду вироблювано також із золота, але в жадному випадку не з заліза.

Великі сумніви постають при читанні пояснень каталога щодо скитів. Тут слідна школа Ростовцева (за яким іде також й наша еміграційна енциклопедія). Мимовільно постає підозріння, що радянські науковці хочуть конструювати легенду про скитів, як предків росіян, у противагу до теорії трипільської культури, яка і територіально, і з пункту бачення хронологічної безперервності зв'язана з Україною. Скити відділюють Україну від Чорного моря.

Тут мушу зробити дигресію і звернутися до Геродота. Я завдав собі труда це раз прочитати відповідні місця з Геродота — зокрема з ч. III, скитський Логос 1 та 2 і перський Логос 4; далі — римські війни з Мітрідатом IV Євпатором. Цього вистачає, щоб з цілою певністю ствердити, що ні Ростовцев, ні каталог згаданої виставки, ні нарешті «Енциклопедія українознавства» не мають жадних підстав говорити про «скитську добу», про «скитське мистецтво», чи про «скитські могили». Проф. Вадим Щербаківський дуже виразно застерігся проти такого представлення скитської доби. Тієї ж думки був проф. Борковський. Мені не відомо, чи є надруковані праці наведених наших археологів, але власне в тому сенсі були їхні виклади в Українському вільному університеті в Празі, яких

я мав нагоду слухати впродовж трьох семестрів. Проф. Щербаківський зокрема звертає увагу на факт, що власне Геродот, пишучи про скитів, не має на думці якогось окресленого народу чи племен, а просто всіх жителів у просторі на північ і північний схід від грецьких чорноморських колоній.

Вже опис звичаїв скитів у Геродота показує, що йдеться про дуже різні племена з різного часу. Трипільців Геродот називає також скитами, що вирощували збіжжя на експорт. Зверну увагу на такий факт: Геродот описує похід Дарія Перського на скитів — північних сусідів тракійців. Похід закінчився досить поспішним відворотом персів. Це було в 6 столітті перед народженням Христа, десь у 514—520 роках. У Момзена описані і похід військ Мітрідата IV (отже в першому столітті перед Христом, скажім, 400 років пізніше), і розгром скитських військ фалангою під проводом грецького полководця Мітрідата IV, Архелаоса. Це цілком інші скити, яких сам вид грецьких списів примушує до втечі.

Про це можна б багато писати. Я хотів тільки вказати на формулу, як можна творити історичну легенду і як опісля безкритично повторюють її всі.

Але повернімося до самої виставки. На окрему увагу заслуговують ікони. Це — копії. Я не знавець ікон, але я вмю відрізнити ікону від образів раннього ренесансу. Мені здається, що радянські іконокласти пішли так далеко, що прекрасні ікони злочинно перемалювали в стилі монументального будівництва нішньої Москви. Дивлячися на «Св. Трійцю» Рубльова, я таки не витримав і запитав професора, який проводив відвідувачів: «Чи це ікона?» Він посміхнувся і сказав: «Так, це ікона». На мое зауваження, що це ранній ренесанс фльорентійської школи, він знову посміхнувся, поклав головою і не сказав нічого.

Вияснення цього феномену — монументалізування ікон у ренесансовому стилі — знаходимо в каталозі. Там є розділ, підписаний І.А.І., п. н.

«Стара російська ікона». Такого я ще ніде не читав. Для конфронтації я відшукав енциклопедію Брокгауза з 1933 року, коли про «мирну колексистенцію» ще не було нічого чувати. Таких двох діаметрально протилежних поглядів у тій самій справі можна тільки дуже рідко зустрінути, хібащо в політиці. Згадана стаття в каталозі дискретно промовчує відомий факт, зокрема підкреслений у Брокгаузі, що від 16 до 19 століть існували у Венеції кустарні варстати, які продукували ікони для всього православного Сходу. Можливо, що ці ікони були з мистецького погляду куди кращі, ніж ікони доморослих кустарів. У кожному разі цього не можна поминати мовчанкою і приймати всі ікони на терені нинішнього СРСР, як різні розвойові фази старої російської ікони. А втім і в нинішнім СРСР існують концесіоновані державою виробні ікон, яких продають наївним туристам за дорогі гроші, влаштуваючи при цьому голосні судові процеси за «недозволене перепач-

кування мистецьких об'єктів за кордон».

Не хочу більше зупинятися над цією вдало-невдалою виставкою. Голоси знавців були критичні, а то й глумливі; преса коментувала виставку прихильно (як і все, що приходиться з СРСР) — як доказ «лібералізації». Згадаю ще тільки, що Україна була представлена великою кількістю експонатів, хоч, може, не найкращих. Можливо, що тих найцікавіших і наймаркантніших, які ілюструють кількатисячрічний розвиток трипільської культури, а в найширшому розумінні — культури мальованої кераміки взагалі, вже й немає. Не берусь судити. Можливо також, що за деякий час зможемо оглядати ті самі експонати без зайвої монументалізації та фальсифікації з великою користю для оцінки праці археологів Радянського Союзу. Але передумовою є, щоб аналізу знахідок подавали справжні науковці, а не Скатерина Фурцева або ЦК КПРС.

С. ВРЕЦЬОНА

Плоди централізму

У місті Донецькому, яке раніше називалося Сталіно (а ще раніше — Юзівка), при об'єднанні існує управління матеріально-технічного постачання і збуту. Воно підлягає конторам, що знаходяться у столиці України Києві. Донецьке управління постачання і збуту отримує швальні машини з Полтавського заводу. Якщо сполучити прямою лінією Київ з Донецьким, Полтава лежатиме майже на цій лінії десь посередині. Якби не було на Україні централізованого плянового господарства, треба думати, полтавські швейні машини, призначені для Донецького, вантажили б у Полтаві в залізничні вагони і відправляли б на схід — до Донецька. І, мабуть, нікому й на думку не спало б везти полтавське швальне устаткування спочатку в протилежний бік — до Києва і по-

тім відправляти його з Києва через Полтаву до Донецька.

Але саме таким маршрутом їде в дійсності полтавське устаткування: спочатку його відправляють до Києва, на базу контори «Київмашпостачзбут», отже в Києві розвантажують з вагонів, а потім знову навантажують у вагони і везуть через Полтаву до Донецького. Про це розповів у московській газеті «Права» І. Шатуновський. Він підрахував, що полтавське швальне устаткування за нормальних обставин повинно було б пройти шлях довжиною 400 кілометрів, але фактично проходить шлях довжиною 1 200 кілометрів.

Може це окремих випадок? Ні, навіть цілий ряд виробів, які продають у Донецькому, наприклад, толь, білила, фарби, лопати, перш ніж

продати на місці, везуть спочатку до Києва, а потім назад до Донецького, Донецькі збутовики зверталися до київської контори, якій вони підлягають, з питанням, чи не можна б налагодити справу так, щоб вироби не возити безглуздо на сотні кілометрів туди й назад. Їм відповіли: ні, інакше не можна. Оскільки видатки на транспорт неймовірно зростають, росте також ціна товарів і розплачуватися за таке безголов'я примушений покупець (див. статтю «Как это просто», «Правда» від 16 березня 1967).

Кореспондент газети «Правда України» В. Лисенко розповів про те, як у Кам'янець-Подільському будують цементний завод. На будівництві щодня простої: систематично бракує залізобетону та інших матеріалів. У чому ж справа? За словами Лисенка, «з Одеси, Вінниці, Тернополя та інших міст везуть залізобе-

тон до Кам'янець-Подільського, а звідси такі самі плити, балки, колони везуть до Одеської, Вінницької, Тернопільської та інших областей. Чому? Лише тому, що там заводи міністерства будівництва, а тут заводи міністерства сільського будівництва». Виявляється, два будівельні міністерства не можуть між собою домовитися, як працювати, щоб уникнути зустрічних перевезень («Правда України» від 7 березня 1967).

Звичайно, для розквіту економіки в кожній країні повинно існувати якість керівництва господарством. Було б смішно виступати проти цього. Але не підлягає сумніву, що між правами центральних і місцевих органів повинна існувати гармонія. Досвід показує, що на Україні і в усьому Радянському Союзі ця гармонія порушено.

А. К-ИЙ

ПОСМЕРТНА ЗГАДКА

МИХАЙЛО СТЕПАНЯК

У своєму рідному селі Дзвиняч — Богородчанський район, Івано-Франківська (Станіславівська) область — у лютому 1967 помер Михайло Степаняк. Похорон відбувся 13 лютого.

Покійний народився в листопаді 1905. Після закінчення гімназії в Станіславові він студював на юридичному факультеті Львівського університету, де склав магістерський іспит у 1934 році. Описав він був адвокатським концип'єнтом і адвокатом у Бережанах. У 1943 році захистив докторську дисертацію у Львові.

У 20-і роки він був членом Комуністичної партії Західної України (КПЗУ); за свою підпільну діяльність був ув'язнений у польських тюрмах.

З 1939 року — член Організації українських націоналістів (ОУН), а з осені 1941 — член проводу ОУН і керівник революційно-визвольного підпілля в західних областях України. На цих постах він працював до осені 1943.

Поранений на Волині в 1944 році, попав у руки «Смершу» та НКВД і пройшов важке слідство в тюрмах у Києві та Москві. Засуджений на 25 років, був засланий у концтрапційні табори над Білим морем, у Казахстані і в Мордовії.

По 17 роках був звільнений у 1961 році. Фізично знищений, з важкою невилікувальною хворобою він проживав у рідному селі Дзвиняч. Там він і помер.

ГРУПА ДРУЗІВ

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

За критичну оцінку журналів

Заохочена закликком, щоб читачі журналу «Сучасність» зверталися до редакції з своїми зауваженнями та побажаннями, пишу цього листа з проханням взяти до уваги мої міркування.

Ідеться мені про обговорення на сторінках журналу цілого ряду українських журналів, що появляються на європейському, американському та австралійському континентах — заходами окремих осіб чи з рамені політичних або громадських організацій. Уважаю, що фахове та об'єктивне обговорення таких журналів, як от «Листи до приятелів», «Нові дні», «Визвольний шлях», «Овид», «Смолоскип», «Фенікс», «Молюде життя», «Наше життя», «Жі-

ночий світ», «Промінь» та інші, принесло б велику користь не тільки читачам «Сучасности» і згаданих журналів, але також сприяло б процесові взаємопізнання осіб різних політичних та мистецьких течій української діаспори.

А чому не провести б докладної аналізи журналів, які видаються на радянській Україні?

Поява на сторінках «Сучасности» саме такого об'єктивного та критичного (але безпристрасного) обговорення українських журналів по цей і по той бік залізної завіси було б, на мою думку, цінним вкладом «Сучасности» в розвиток української публіцистики.

Орися СУДЧАК (Канада)

Про барбадоський «синьо-жовтий прапор з тризубом»

При кінці 1966 року українську пресу на еміграції облетіла вістка про те, що, мовляв, новопостала держава-острів Барбадос прийняла «синьо-жовтий прапор з тризубом посередині» як свою офіційну державну відзнаку. Кожний українець, який прочитав цю вістку в повищій стилізації, напевно асоціював цей прапор з національним державним прапором України і з Володимиривим тризубом. При цьому він, кожний українець, уявляв собі так: два полотнища — синє вгорі та жовте внизу, а посередині золотий тризуб у версії, що її схвалила Українська Центральна Рада в Києві 1918 року.

Тим часом барбадоський прапор виглядає так (це можна легко перевірити): три кольори — синій, жовтий, синій — укладені рівнобіжно з державним (а не поземо, як в укра-

їнському прапорі); на середньому полі, жовтому, знаходиться чорний тризуб Посейдонової форми.

Геральдика та прапорознавство є дуже точні і щодо кольорів, і щодо їх порядку та розміщення, і щодо рисунку.

Очевидно, барбадоський прапор описуватиме українець більше загальною, як це зробив також проф. Ярослав Рудницький («Сучасність» ч. 4, 1967); зате чужинець зробить опис детальніше. Наприклад, мені не доводилося читати в польській емігрантській пресі порівняння польського прапору з новим канадським, мовляв, вони обидва біло-червоні, бо поляки добре знають, що канадський прапор: червоно-біло-червоний з червоним кленовим листком посередині білого поля.

Степан ГЕЛА (Канада)

З М І С Т

Франсуа Війон. Малий заповіт	3
Альбер Камю. Справедливі	15
Яків Гніздовський. Масова механічна репродукція	25
Микола Євшан. Іван Франко	35
Зиновій Соколюк. Перед появою нової конституції СРСР	46
Пантелеймон Ковалів. Рідна мова і двомовність	56
Андрій Карий. Розгром пам'яток історії і культури на Україні	71
Деклярація ЗП УГВР. У 50-і роковини української ре- волюції	100
Роман Рудницький. Перша зустріч з Україною	106
Критика і бібліографія. Топонімний патріотизм в Укра- їнській РСР (Олекса Горбач)	119
Огляди, нотатки. «Історичні цінності з Радянського Со- юзу» (Є. Врецьона) — Плоди централізму (А. К-ий)	123
Посмертна згадка. Михайло Степаняк	126
Листи до редакції. За критичну оцінку журналів (Ори- ся Судчак) — Про барбадоський «синьожовтий прапор з тризубом» (Степан Гела)	127

Адреси наших представників

Австралія: „Library & Book Supply“
16 a Prospect Street
Glenroy, W. 9, Vic.

Аргентина: Cooperativa de Credito
„Renacimiento“
(para „Suchasnist“)
Maza 150
Buenos Aires

**Велико-
британія:** S. Wasylo
52, Johnson Road
Lenton, Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025

Франція: M. Soroczak
Cité Pierre Courant
Bel—Horizon
St. Etienne, Loire

Швейцарія: Dr. R. Prokop
Dufourstrasse 15
Burgdorf

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн
просимо надсилати безпосередньо
на адресу видавництва.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ на місячник «СУЧАСНІСТЬ» на 1967 рік

одно число: річно:

Австралія	0,70	7.—	дол.
Австрія	20,—	200,—	шил.
Англія	0:6:0	3:0:0	фун.
Аргентина	40,—	400,—	пез.
Бельгія	40,—	400,—	бфр.
Бразилія	80,—	800,—	круз.
Венесуела	3,—	30,—	бол.
Голляндія	3,—	30,—	гул.
Канада	1,—	10,—	дол.
Німеччина	3,—	30,—	нм.
США	1,—	10,—	дол.
Франція	3,80	38,—	ффр.
Швейцарія	3,20	32,—	шфр.
Швеція	4,—	40,—	кор.

Адреси для вплат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
8 München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
8 München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 22/20457

Postcheckkonto: PSchA München
Kto Nr. 22278

Додаткові кошти переслання нашого журналу летунською поштою
до Канади і США становлять 6,5 дол. річно.

КАТАЛОГ КНИЖОК

нм ам. дол.

* * *	Арка — журнал літератури, мистецтва і критики р. 1947 ч.: 1, 4, 6; 1948 ч.: 2, 3-4, 5 кожне число	0,50	0,15
Барка Василь:	Правда Кобзаря , стор. 288	7,50	2,00
Бикав Василь:	Мертвим не болить , стор. 196	10,00	2,50
Галайчук Богдан:	Нація поневолена, але державна , стор. 100	0,50	0,25
Голуб Всеволод:	Україна в Об'єднаних націях , стор. 82	0,50	0,25
Гриньох Іван:	Вселенський Собор, Ватиканський II , стор. 70	2,50	0,75
Гриньох Іван:	Слуга Божий Андрей — Благовісник єдності (полотняна оправа), стор. 222	11,00	3,00
Гуменна Докія:	Діти чумацького шляху , т. I, стор. 140	2,00	0,50
	Діти чумацького шляху , т. III, стор. 166	2,00	0,50
Діма:	Росяні зорі, поезії , стор. 32	0,50	0,20
Домонтович Віктор:	Доктор Серафікус , повість, стор. 174	0,75	0,20
* * *	Доповідь М. С. Хрущова на XX з'їзді КПРС		
	Лист укр. в'язнів до ОН , стор. 104	2,50	0,75
* * *	Збірник УЛГ , стор. 336	12,00	3,95
* * *	Злочини комуністичної Москви в Україні , влітку 1941, стор. 86	1,75	0,50
Кононенко Кость:	Колоніальний визиск — основа советської індустріалізації , стор. 28	0,75	0,20
Кононенко Кость:	Наукове дослідження , стор. 68	0,75	0,20
Кошелівець Іван:	Нариси з теорії літератури , стор. 130	4,00	1,00
Кошелівець Іван:	Панорама найновішої літератури в УРСР , стор. 368	10,00	2,95
Кошелівець Іван:	Сучасна література в УРСР , стор. 380	12,00	3,40
Кравців Богдан:	На багрянному коні революції , (Реабіліта- ційний процес в УРСР), стор. 64	1,75	0,50

(Далі на 4 стор. обкладинки)